

Německá menšina v Železném Brodě v 19. a v první polovině 20. stol.

Bakalářská práce

Studijní program: B7507 – Specializace v pedagogice
Studijní obory: 7105R056 – Historie se zaměřením na vzdělávání
7507R041 – Německý jazyk se zaměřením na vzdělávání

Autor práce: **Bc. Marie Peerová**
Vedoucí práce: PhDr. Miloslava Melanová

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická
Akademický rok: 2014/2015

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Marie Peerová**
Osobní číslo: **P13000448**
Studijní program: **B7507 Specializace v pedagogice**
Studijní obory: **Historie se zaměřením na vzdělávání**
Německý jazyk se zaměřením na vzdělávání
Název tématu: **Německá menšina v Železném Brodě v 19. a v první polovině 20. stol.**
Zadávací katedra: **Katedra historie**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Cílem bakalářské práce M. Peerové je analyzovat a popsat proměny německé menšiny v majoritním prostředí rozvíjejícího se českého Železného Brodu od šedesátých let 19. století, kdy zde byla založena textilní továrna firmy Johann Liebieg, do počátku třicátých let 20. století, kdy úbytek občanů německé národnosti ve městě vedl k definitivnímu uzavření německé menšinové školy.

Nejdůležitějším pramenným materiálem pro tuto analýzu jsou fondy německé soukromé mateřské školy a školy obecné, kterou založili Liebiegové v sedmdesátých letech 19. století. Katalogy žáků umožňují sledovat regionální i sociální původ rodin, z nichž žáci pocházeli, komparace těchto údajů může přispět k charakteristice celé menšiny.

Autorka se pokusí zkoumat souvislost proměny německé školy a národnostní menšiny s vývojem továrny a také vliv působení německých spolků, vzniklých ve městě ve zkoumaném období.

Metody: analýza, komparace, syntéza

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

prameny:

SOkA Jablonec nad Nisou. fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, 1883-1945.

SOkA Jablonec nad Nisou. fond Mateřská škola německá Železný Brod, sign. NAD 455, 1894-1929.

literatura:

100 Jahre Johann Liebig & Comp.: eine Gedenkbuch für Jene, die Nach und Kommen. Warnsdorf, 1928, 80 s.

Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005. Praha: Český statistický úřad, 2007, 1 CD-ROM. ISBN 978-802-5014-035.

KUČA, Karel. Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku: 8. díl V-Ž. 1. vyd. Praha: Libri, 2011, 891 s. ISBN 978-80-7277-410-48.

Sborník okresu železnobrodského: listy pro pěstování vlastivědy: pro školu a dům. Železný Brod: Budeč železnobrodská, 1923-1930.

SOCHOR, František: Železnobrodské letopisy. Železný Brod, 1971, 220 s.

STANĚK, Petr: Jablonec nad Nisou a Železný Brod 1880-1921, Proměny průmyslových měst. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, 136 s.

UHLÍŘ, Jan a spol.: Železný Brod: Fotografie, pohlednice, tiskoviny a jiné sběratelské zajímavosti. 2001, Železný Brod, 143 s.

Vedoucí bakalářské práce:

PhDr. Miloslava Melanová
Katedra historie

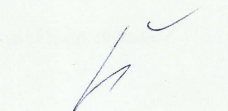
Datum zadání bakalářské práce: **30. dubna 2015**

Termín odevzdání bakalářské práce: **29. dubna 2016**

doc. RNDr. Miroslav Brzezina, CSc.
děkan

L.S.

PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D.
vedoucí katedry

V Liberci dne 30. dubna 2015

Prohlášení

Byla jsem seznámena s tím, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé bakalářské práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li bakalářskou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé bakalářské práce a konzultantem.

Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum:

Podpis:

Poděkování

Na prvním místě bych ráda poděkovala vedoucí mé bakalářské práce PhDr. Miloslavě Melanové za odborné vedení a připomínky, které byly vždy podnětné a nasměrovaly mě správným směrem. Dále děkuji okresnímu archivu v Jablonci nad Nisou za skvělou spolupráci a vytrvalou ochotu. Následně také děkuji okresnímu archivu v Semilech a Národnímu archivu v Praze za pomoc při hledání materiálů a jejich poskytnutí. Díky také patří paní Evě Vozkové za zapůjčení Železnobrodských letopisů a poskytnutí dalších zajímavých poznatků. Děkuji i panu Jaroslavu Lubasovi za zapůjčení dobových pramenů. V poslední řadě děkuji mé rodině a blízkým za jejich podporu, bez které bych to nedokázala.

Anotace

Bakalářská práce je zaměřena na zkoumání proměny německé menšiny ve městě Železný Brod v období 19. století a první poloviny 20. století. Vývoj menšiny je spjat s existencí německé obecné a mateřské školy, pro které jsou zachovány prameny. Na základě žákovských katalogů práce zkoumá vývoj počtů žáků, regionální a sociální původ rodin, ze kterých žáci pocházeli. Všímá si změn situace místních německých obyvatel vlivem událostí ve zkoumaném období.

Klíčová slova

Železný Brod, německá menšina, menšinové školství, obecná škola, mateřská škola, Německý školský spolek (Deutscher Schulverein), Johann Liebieg a spol.

Annotation

This bachelor thesis focuses on the study of the changing German minority in Železný Brod in the nineteenth and the first half of the twentieth century. The development of this minority is connected to the existence of the German elementary school and the kindergarten by which the sources are still kept. This paper examines the development of the number of pupils, and regional and social origin of their families on the basis of pupils' catalogue. It pays attention to the changing situation of local German inhabitants influenced by a variety of events in the researched period of time.

Key words

Železný Brod, German minority, the education of minorities, German elementary school, kindergarten, German School Association (Deutscher Schulverein), Johann Liebieg & Company.

Obsah

Úvod.....	9
1.Rozbor pramenů a literatury.....	10
1.1.Prameny.....	10
1.2.Literatura.....	13
2. Historie města do konce 18. století a německá menšina.....	16
3. Německá menšina v 19. a v 1. polovině 20. století.....	18
3.1.Německá menšina v 19. století.....	18
3.2.První polovina 20. století.....	21
3.3.Přádelna bavlny firmy Johann Liebieg a spol. v Železném Brodě.....	25
4. Obecná škola německá Železný Brod.....	32
4.1.Konec 19. století.....	32
4.2.Škola po přelomu tisíciletí (1. polovina 20. století).....	39
4.2.1.Doba do vzniku Československa.....	39
4.2.2.Od vzniku Československa do prvního uzavření.....	42
4.2.3.Znovuotevření školy na přelomu 30. a 40. let.....	46
4.3.Mateřská škola německá Železný Brod.....	50
4.3.1.Počátky – Konec 19. století.....	50
4.3.2.První polovina 20. století.....	52
5. Závěr.....	56
6. Seznam pramenů a literatury.....	57
6.1.Prameny.....	57
6.2.Literatura.....	58
6.3.Elektronické zdroje.....	59
Seznam příloh.....	60
Přílohy.....	61
Tabulky.....	61
Ilustrace.....	70

Seznam ilustrací

1. Ilustrace: Poříč - Mapa stabilního katastru z roku 1843.....	72
2. Ilustrace: Plán továrny.....	72
3. Ilustrace: Přádělna – vpravo ubytovny se školou.....	73
4. Ilustrace: Areál Liebiegovy přádělny v předu s ubytovny a školou, rok 1905.....	73
5. Ilustrace: Pohled z Horecké stráně (přádělna vzadu), rok 1910.....	74
6. Ilustrace: Hotel "Město Hamburg", rok 1912.....	74
7. Ilustrace: Pohled od Vrátu, rok 1925.....	75
8. Ilustrace: Areál přádělny s obytnou kolonií, školou, hotelem a panským domem, 1930	75
9. Ilustrace: Ilustrace školní kroniky 1943.....	76

Seznam tabulek

1. Tabulka: Vývoj počtu německých obyvatel podle sčítání lidu (1880 – 1930).....	24
2. Tabulka: Vývoj počtu žáků v letech 1883-1900.....	38
3. Tabulka: Vývoj počtu žáků v letech 1900-1918.....	42
4. Tabulka: Vývoj počtu žáků v letech 1918-1931.....	46
5. Tabulka: Vývoj počtu žáků v letech 1939-1945.....	49
6. Tabulka: Vývoj počtu chovanců v letech 1883-1900.....	53
7. Tabulka: Vývoj počtu chovanců v letech 1900-1930.....	56
8. Tabulka: Vývoj počtu německých obyvatel podle sčítání lidu (1880 – 1930).....	63
9. Tabulka: Vývoj počtu žáků německé obecné školy (1883-1945).....	63
10. Tabulka: Vývoj počtu chovanců německé mateřské školy (1883-1930).....	65
11. Tabulka: Německé rodiny v Železném Brodě (1883-1945): Seznam rodin, které na základě výzkumu třídních katalogů, byly prokazatelně německé národnosti.....	66

Úvod

Tato práce se zaměřuje na německou menšinu ve městě Železný Brod v období 19. století a 1. poloviny 20. století. Město bylo vždy městem českým, kde však byla určitá menšina německy mluvících obyvatel. Zejména v období 2. poloviny 19. století došlo k jejímu nárůstu. Působila zde přádelna bavlny rakouského textilního průmyslníka Johanna Liebiega, který dal práci mnoha místním obyvatelům a zároveň přivedl do města pracovní sílu z jiných koutů, mimo jiné i z německé a rakouské oblasti. Při továrně vznikla i německá obecná a mateřská škola, kterou navštěvovaly děti německých i českých zaměstnanců zdejšího závodu.

Cílem práce je zmapovat německou menšinu v průběhu daného období, sledovat její proměny vlivem tehdejších událostí, popsat životní podmínky, ve kterých se německy mluvící obyvatelé nacházeli, jaké práce zastávali a odkud původně pocházeli.

Pro zpracování tématu jsou hlavními prameny archivní fondy obecné německé školy a německé mateřské školy v Železném Brodě, které jsou zároveň téměř jediným zdrojem informací týkajících se této problematiky. Záznamy třídních knih a výkazů umožňují zkoumat regionální i sociální původ dětí a pro určité roky i původ národnostní. Jejich vyhodnocení by mělo přispět k obrazu vývoje německé menšiny.

1. Rozbor pramenů a literatury

Hlavními prameny, ze kterých se v práci vychází, jsou archivní fondy obecné německé školy a německé školy mateřské v Železném Brodě. Jako jediné mohou detailněji popsat situaci německy mluvící menšiny. Pramenné informace jsou čerpány i z fondů Národního archivu v Praze a okresního archivu v Semilech. Dalším zdrojem je městský sborník, kroniky města Železný Brod, literatura týkající se menšinových škol, soužití česky a německy mluvících obyvatel a odborné publikace zabývající se problematikou 19. století a 1. poloviny 20. století.

1.1. Prameny

Jak již bylo řečeno, jedním z hlavních pramenů je *archivní fond Obecná škola německá Železný Brod*, dnes uložen ve Státním okresním archivu v Jablonci nad Nisou. Tímto archivním fondem jsou myšleny všechny písemnosti, spjaté s činností školy. V roce 1931, tedy v roce prvního uzavření školy, byly tyto materiály „srovnány, vytríděny a sepsány“ posledním učitelem, který zde působil. Z období let 1939 až 1945, kdy byla škola znovu otevřena, se bohužel moc písemností nedochovalo. Všechny materiály byly nalezeny v květnu 1945 v budově školy a přeneseny do městského archivu. Inventář fondu zpracoval archivář a kronikář města František Sochor v červenci 1962 v městském archivu Železný Brod.¹ Fond je v jazyce německém, má rozsah 1 běžný metr a obsahuje především knihy a spisy úřední povahy.

O německé obecné škole je pojednáváno více než o škole mateřské, ke které však v jabloneckém archivu také existuje fond s názvem *Mateřská škola německá Železný Brod*. Zinventarizoval ho také František Sochor roku 1962. Má rozsah 0,27 bm a obsahuje pouze úřední knihy z období let 1883 až 1930. Přesně se jedná o výkazy o docházce z let 1883 až 1930, třídní knihy z období od 1884 až 1930 z nichž chybí ročníky 1893 až 1899 a 1916 až 1918. Posledním dokumentem je hlavní matrika dětí z doby 1884 až 1896.²

Mimo archiv jablonecký se informace k dané problematice vyskytují i v okresním archivu v Semilech. *Archivní fond Okresní školní výbor Semily* má celkovou velikost 32,23 bm, je částečně přístupný, materiály jsou v jazyce českém a německém. Obsahuje dokumenty zejména úřední povahy, mimo jiné protokoly o schůzích, podací protokoly,

1 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, Inventář.*

2 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Mateřská škola německá Železný Brod, sign. NAD 455, Inventář.*

oběžníky ministerstva školství, rozpočty a další.³ Ke zkoumané oblasti je k dispozici karton číslo 129, který pojímá materiály týkající se německé obecné i mateřské školy v Železném Brodě, mimo jiné oběžníky ministerstva školství, seznamy žáků z určitých let a nejvíce dokumentů se týká žádosti o zrušení školy.⁴

V pražském Národním archivu se nachází *fond Zemská školní rada Praha*, který je celkem obsáhlý, zinventarizováno je 453,4 bm. Obsahuje různé dokumenty týkající se všeobecné otázky školství a pedagogiky, personální otázky školské soustavy, informace o vzdělávacích ústavech a školních zařízeních, školní osnovy, oběžníky a podobně. K dispozici jsou materiály v češtině a němčině z období let 1868 až 1948.⁵ K Železnému Brodu a zdejší německé škole v něm není materiálu mnoho. Jedná se zejména o korespondenci mezi Ministerstvem školství a národní osvěty, Zemskou školní radou a Okresní školní radou v Semilech. Projednávalo se v ní hlavně opatření, které mělo zamezit docházce českých dětí do německé obecné a mateřské školy v období dvacátých let 20. století. K tomu ještě *fond Ministerstvo školství (a národní osvěty) Praha* obsahuje mimo jiné několik korespondenčních dokumentů, týkající se zrušení a i znovuoobnovení školy a další.⁶

Důležitým pramenem k dějinám města jsou *městské kroniky*. V jabloneckém archivu je uloženo pět kronik, které zachycují historii města od počátku až po rok 1940. Paměti města od jeho vzniku do roku 1848 se pokusil sepsat Jan Vozka. Kronika byla psána v letech 1883 až 1884. Často je v ní odkazováno na kroniku Josefa Umlaufa. Ta byla Umlaufem psána v období let 1848 až 1852. Autor v ní nejprve pojednává o historii od počátku města do roku 1847 a poté píše o své současnosti do roku 1852. V této kronice dále pokračoval J. F. Ringhoffer. V období let 1855 do 1867 vedl kroniku neznámý autor. Další kronika je součástí fondu *Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod*. Michael Antonín Fišer byl kronikářem v letech 1880 až 1885. Kromě událostí z jeho současnosti je text doplněn přehledem historie města. Po roce 1885 kronika není. Dobu pozdější zachycuje *Kronika 1938-1940*.

Pramen pro vývoj Železného Brodu pro období let 1923 až 1930 je *Sborník okresu železnobrodského* vydávaný právě v těchto letech. Všechny ročníky a čísla obsahují různé

3 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily*, sign. NAD 8, Inventář.

4 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily*, sign. NAD 8, kart. 129.

5 NA Praha. *fond Zemská školní rada Praha*, sign. JAF 539/1/2, Inventář.

6 NA Praha. *fond Ministerstvo školství, Praha*, sign. JAF 371, Korespondence.

články o dění v dané době, i návraty do historie. Dohromady bylo vydáno šest ročníků, z nichž první tři jsou po deseti číslech, následující dva po pěti číslech a poslední ročník obsahuje pouze jedno číslo.

K uzavření továrny roku 1930 byl vydán článek v časopisu *Ještědský obzor* s názvem *Další omezování výroby v továrnách Liebiegova koncernu. Úplné zastavení továrny v Železném Brodě* z května 1930. Časopis *Ještědský obzor* měl podtitul orgán československé sociálně-demokratické strany dělnické v Podještědí, proto je také v článku popisováno, jak je tato strana proti uzavření a snaží se vymyslet řešení situace. Jedná jak s vedením firmy, tak i s předsedou vlády Udržalem.⁷ Výsledek jednání už v článku není, avšak víme, že železnobrodská továrna svou činnost v tomto roce omezila.

Pramenem k historii firmy Johann Liebieg a spol. je kniha z roku 1928 *100 Jahre Johann Liebieg und Comp: ein Gedenkbuch für jene, die nach uns kommen*. Kniha je určitou oslavou rodiny a její firmy a popisuje životy hlavních členů a události za dobu působení. Obsahuje i zmínky o železnobrodské přádelně, kdo jí vedl a je přiložena i fotografie pohledu na tovární komplex. Přímo o životě nejslavnějších z Liebiegů, zakladateli firmy Johann Liebieg a spol., je kniha vydaná roku 1871 nakladatelstvím Otto Spamer nesoucí název *Johann Liebieg*. Jedná se o biografii již zmíněného, ve které jsou k nalezení i letmé informace o továrně v Železném Brodě.

Jedním z pramenů k obecným poznatkům o Železném Brodě je topografie z roku 1834 od Johann Gottfried Sommera *Das Königreich Böhmen: Bunzlauer Kreis 1834*. V této době se o Železném Brodě mluví jako o součásti hruborohozeckého panství patřícího rodu Desfours. Je zde popsána historie od 16. století, rozloha panství, jeho rozšiřování, počet zvěře, zemědělská a řemeslná odvětví v jednotlivých oblastech. Železný Brod je vedle českého názvu napsán samozřejmě německy Eisenbrod. Popsána je jeho historie a současný stav, obce k němu náležící, počet pracovníků v jednotlivých řemeslech a podobně.

Pramenem, který zachycuje německou menšinu, je *Popis okresního hejtmanství semilského* sepsaný Františkem Mizerou a vydaný roku 1888. Popisuje různé oblasti Železnobrodská, Lomnicka a Semilská, jako například nerostné bohatství dané oblasti,

⁷ *Další omezování výroby v továrnách Liebiegova koncernu. Úplné zastavení továrny v Železném Brodě.* Ještědský obzor: orgán československé sociálně-demokratické strany dělnické v Podještědí. 21. (XXII.), květen 1930, Liberec, s. 1-2.

počet obyvatel, domů, statistiky pohlaví, věku, jejich stavu, národnosti, náboženství, vzdělání, zaměstnání a další. Mimo jiné se zabývá také školstvím a místními spolky. Podobná kniha z roku 1900 je *Adresář politického okresu semilského* vydaná v Turnově Václavem Kudrnáčem. Popisuje okres Semily, Lomnice nad Popelkou a Železný Brod a jejich historii a současnou situaci. K našemu tématu je uveden počet Němců, stav přádelny, čísla popisná domů patřící firmě Liebieg a spol. a další zajímavosti.

Stručně o historii města pojednává také kniha *Paměti města Železného Brodu na Jizeře* vydané Janem Šimonem roku 1893, které věnoval zdejší městské radě. Kromě historie obsahuje i seznam místních spolků, jména farářů, učitelů, purkmistrů, kteří zde za celou dobu působili.

1.2. Literatura

Nejucelenějším dílem o historii města Železný Brod jsou *Železnobrodské letopisy* Františka Sochora, bývalého kronikáře a archiváře města Železný Brod z let 1945 až 1968. Byly vydány roku 1971 v Železném Brodu k příležitosti „470. výročí obnovení železnobrodských městských práv.“ Jedná se vlastně o kroniku města začínající takzvaně od Adama až po 50. léta 20. století. Autor čerpal informace ze starších kronik města, nejčastěji z kroniky Michaela Antonína Fišera, které doplnil údaji různých dalších autorů a také vlastními poznatky.⁸ K hlavnímu tématu této práce jsou v knize obsaženy informace o příchodu německého továrníka Johanna Liebiega do města Železný Brod a zřizování přádelny bavlny, obecné německé školy a i skromné zmínky o zdejších poměrech továrních dělníků.

Hodnotná je také kniha *Železný Brod: Fotografie, pohlednice, tiskoviny a jiné sběratelské zajímavosti*. Mimo stručné historie obsahuje mnoho starých fotografií města Železného Brodu z období let 1850 až 1950. Byla vydána roku 2001 městem Železný Brod při příležitosti 500. výročí obnovení městských práv. Na sestavení knihy se podílel kolektiv několika autorů. Byli to Jan Uhlíř, Jaroslav Mašek, Bohuslav Kacálek a Jan Strnad. Kniha obsahuje krátký přehled historie města a zbylá část je zaplněna starými pohlednicemi a fotografiemi. Pro tuto bakalářskou práci je kniha přínosná díky několika zobrazením areálu továrny Johann Liebieg a spol., kde jsou vidět i obytné kolonie včetně

⁸ SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971.

obecné německé školy, a také fotografie továrního hotelu „Město Hamburg“⁹. Oblíbenými náměty fotografií byly kromě náměstí a nádraží právě pohledy na Poříč a Liebiegovu přádelnu. Na konci knihy je ještě kapitola obsahující přehled pramenů a literatury týkající se Železného Brodu.

Zdařilou prací, která, mimo dalších zajímavých témat, obsahuje kapitolu pojednávající o železnobrodské přádelně je kniha *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem 2. díl* napsaná Ladislavem Šourkem v roce 2013. Autor pojednává o „vybraných historických tématech“ měst a míst v bližším i vzdálenějším okolí hory Kozákov¹⁰. Jedno z témat je historie Liebiegovy přádelny v Železném Brodu. Autor popisuje celou historii továrny, respektive textilní výroby v Železném Brodě, od počátku až do jejího definitivního konce na začátku 21. století. Text je prokládán a doplňován autentickými záznamy z kronik a dobovými fotografiemi. Další zajímavá, k tomu navazující kapitola je o historii rodiny Liebiegů.

O vývoji školství ve městě je pojednáno v krátkém článku *Z historie školství v Železném Brodě*, uvedeném ve sborníku *Od Ještěda k Troskám ročník III (XIX.)*, číslo 4+5 z října 1997. Napsala ho, dnes už bývalá, kronikářka města Eva Vozková, která je dcerou již zmíněného kronikáře Františka Sochora. Píše o vývoji školství města od 17. století, z něhož jsou dochované písemné doklady o první železnobrodské škole. Jelikož autorka čerpá ze zápisů svého otce, není v článku v podstatě žádná nová informace k zpracovávané obecné německé škole.¹¹

Krátká zmínka o bytové kolonii v areálu železnobrodské přádelny je v knize Jaroslava Zemana *Liberec: urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky* vydané v Liberci roku 2011. Celá publikace pojednává o historii architektury v Liberci a několik stránek je věnováno i firmě Johann Liebieg a spol. Popisován je samozřejmě hlavně komplex liberecký, ale je tu i malá poznámka o tom, jak vypadala obytná kolonie v Železném Brodě.

Za zdařilou lze považovat bakalářskou práci Petra Staňka *Jablonec nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Sledován je vývoj a rozdíly těchto dvou měst a dotýká se i národnostního složení.

9 UHLÍŘ, Jan a spol.: *Železný Brod: Fotografie, pohlednice, tiskoviny a jiné sběratelské zajímavosti*. 2001, Železný Brod.

10 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4.

11 VOZKOVÁ, Eva: *Z historie školství v Železném Brodě*, in: *Od Ještěda k Troskám, III. (XIX.)*, říjen 1997, Turnov, s. 43-44.

Mezi další práce můžeme zařadit knihu Karla Kuči *Města a Městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, díl VIII. V-Ž* vydané roku 2011. Celkově má rozsah 891 stran a Železnému Brodu jsou věnovány strany 823-832. Popisuje historický vývoj názvu, územní příslušnosti, počtu domů v období od 1608 do 1991 a počtu obyvatel od roku 1843 do 1991. Je zde zmíněno jen několik skromných informací o Liebiegově továrně. Přiložena je také mapa stabilního katastru z roku 1843¹², kde je celkem přehledně vidět celé město. Dále je text doplněn fotografiemi pohledu na Liebiegovu přádelnu a pohledu na vápenku, obě z 30. let 20. století.¹³

K počtu domů a obyvatel města je dobrým zdrojem publikace *Historický lexikon obcí České Republiky 1869-2015* díl první. Jedná se o dílo kolektivu autorů pod vedením Jiřiny Růžkové. Kniha byla vydána v Praze Českým statistickým úřadem roku 2006. K tématu poskytuje informace ze sčítání lidu z let 1869, 1880, 1890, 1900, 1921, 1930 a 1950.¹⁴ Bohužel bez rozlišování národnosti.

K základním, hlavně statistickým a úředním poznatkům je k dispozici kniha autorů Štěpána Mlezivy a Karla Kuči *Historický lexikon městysů a měst: vývoj postavení a funkce městských sídel v dějinách územněsprávního členění českých zemí od roku 1850 do současnosti* vydané roku 2006. Železnému Brodu je věnována pouze jedna strana, na které se čtenář může dozvědět například historický vývoj územní, správní a soudní příslušnosti města a přehled dat připojení či odpojení obcí městu přilehlých.

Obecným dějinným událostem 19. století a počátku 20. století a vztahu Čechů a Němců je věnována kniha *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780-1918* autora Jana Křena z roku 2013.

12 mapa je k nahlédnutí i na webové stránce: Železný Brod. In: *Stabilní katastr* [online]. [cit. 2016-02-11]. Dostupné z: http://archivnimapy.cuzk.cz/cio/data/main/cio_query_01.html?mapno_cm=c9398-1

13 KUČA, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. VIII. díl, V-Ž*. Praha: Libri, 2011, s. 823-832.

14 RŮŽKOVÁ, Jiřina: *Historický lexikon obcí České Republiky 1869-2005*. Český Statistický úřad, Praha, 2006. s. 434-437.

2. Historie města do konce 18. století a německá menšina

Cílem této kapitoly není podrobně převyprávět historii města, ale sledovat a zachytit německou menšinu v jejím časovém sledu. Počáteční záznamy jsou bohužel velmi strohé a o obyvatelích města víme velmi málo. Ucelenější představu poskytuje až doba pozdější. Přesto by bylo vhodné zde na tomto místě historii Železného Brodu lehce nastínit.

Železný Brod je město dnes ležící v oblasti severních Čech. K jeho vzniku se váže i jedna pověst spojená s Němci. V údolí řeky Jizery mělo být po roce 1169 sedm chat nazvaných svými staviteli Chleby. Němečtí přistěhovalci prý později tyto chaty přejmenovali na „Brot“, což je německy chléb, a z toho měl vyjít pozdější název Eisenbrod (Eisenbrot). Mnohem jistěji je však název Brod spojen s přebroděním řeky Jizery, čehož využívali zejména kupci, kteří se právě v okolí brodu zřejmě od 12. století (podle historika Josefa Vítězslava Šimáka možná již od století 11.) usazovali a tím v místě vznikla osada.¹⁵

Ve 14. století se Brod stal sídlem českých pánů ze Železnice u Jičína¹⁶, kteří si také říkali páni z Brodu. Ještě v druhé polovině 14. století panství přejímají Valdštejnové. V této době byl Brod povýšen na městečko, což bylo způsobeno zejména rozkvětem obchodu a řemesel za vlády Karla IV. Brodem vedla důležitá obchodní cesta spojující vnitrozemí s pohraničím, a na zdejší výroční trhy pravděpodobně cestovali i obchodníci z „ciziny“ (zejména ze Slezska a Lužice)¹⁷. Husitské války se městu zcela vyhnuly, ale roku 1468 za vlády Jiřího z Poděbrad do Brodu vtrhlo lužické vojsko a město vypálilo.¹⁸

V období 16. století byla městu obnovena městská privilegia českým králem Vladislavem II. Jagelonským¹⁹ a dobře se rozvíjelo odvětví železářství, díky němuž Brod později získal přívlastek „Železný“. Po bitvě na Bílé hoře roku 1620 získal Rohozecké panství, pod které Brod spadal, Albrecht z Valdštejna, který ho ale již roku 1628 postoupil jako léno svému plukovníku Mikuláši Desfours, svobodnému pánu z Mont a Athienvillu původem z Lotrinska.²⁰ Tak se město Železný Brod dostalo do majetku francouzsko-

15 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 13.

16 UHLÍŘ, Jan a spol.: *Železný Brod: Fotografie, pohlednice, tiskoviny a jiné sběratelské zajímavosti*. 2001, Železný Brod, s. 5.

17 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 19-23.

18 Tamtéž, 24-25.

19 UHLÍŘ, Jan a spol.: *Železný Brod: Fotografie, pohlednice, tiskoviny a jiné sběratelské zajímavosti*. 2001, Železný Brod, s. 5.

20 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 47-48.

německého šlechtického rodu, který ho vlastnil až do roku 1848, kdy byla zrušena feudální závislost.

Jistým významným mezníkem pro město se stalo obnovení privilegia na pořádání výročních trhů, nebo-li jarmarků, vydané roku 1695. Na žádost hraběnky Marie Polyxeny Desfours o obnovení trhů (žádost prý byla psána česky) kladně odpověděl císař Leopold I. Ve městě se tím mohl zvýšit obchod a přispělo to i k rozvoji řemesla. To že jsou žádosti i odpovědi na ně psány česky dokládá, že se v této době ještě germanizace úplně neprojevovala.²¹ Privilegia byla později obnovována. To potvrzené císařem Josefem II. roku 1783 je již psáno německy.²² Toto období bylo pro město příznačné také jako století růstu a rozkvětu. Mimo jiné bylo také rozšířeno panství na železnobrodském území o obce Vráat, Chloudov, Dluhý, Pipice, Smrčí, Pelechov, Brodec a část Koberov.²³

K tomuto století také patří první „sčítání lidu“. V rámci tereziánského katastru přijeli do města roku 1771 císařsko-královští komisaři a prováděli zde soupis všech obyvatel a domů. Bylo tehdy napočítáno 152 domů a 681 obyvatel. V katastru josefínském, 1786, počet vystoupal na 976 osob. O národnosti bohužel záznam není, ale už se zde objevují zvláště vypsání Židé. Mezi obyvateli (už od 17. století) se objevují jména znějící německy, to však ale nedokazuje, že se jednalo o Němce. Například v jednom úředním dokumentu, který je sice až z roku 1809, se vyskytuje jako vydavatel listiny podepsaný Johann Wscheteczka.²⁴ Jméno je psáno německy, ale listina je psána česky. Z toho tedy také nemůžeme jistě vydedukovat „národní“ příslušnost autora.

Vliv na město, zejména hospodářský, mělo i období válek Marie Terezie s pruským králem Friedrichem, kdy přes město putovalo mnoho vojáků a ti prouští zde dokonce nějaký čas roku 1741 přebývali. Později zde bylo ubytováno i vojsko saské. Roku 1758 tudy dokonce táhl generál Daun s celou armádou.

To byly nejdůležitější události v historii Železného Brodu od počátku do konce 18. století v souvislosti s německým vlivem cizím i místním. Období, kde je německá menšina lépe zaznamenána, je až nadcházející století devatenácté a po něm dvacáté, kterým jsou věnovány další kapitoly.

21 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 74.

22 Tamtéž, s. 77.

23 SOMMER, Johann Gottfried: *Das Königreich Böhmen: Bund II. Bunzlauer Kreis*. Praha, 1834, s. 359.

24 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 95.

3. Německá menšina v 19. a v 1. polovině 20. století

3.1. Německá menšina v 19. století

19. století přineslo pro Železný Brod několik změn. Nejvíce se na tom samozřejmě podepsal revoluční rok 1848. V první polovině století docházelo k růstu města, přibývalo domů a obyvatel. Kronikář Michal Fišer uvádí k roku 1836 1900 lidí, a o deset let později, 1846, již 2100.²⁵ K národnosti jednotlivých železnobrodských se nevyjadřuje. Docházelo k různým změnám co se týká úpravy města a podobně. Dle poznámky v kronice Josefa Umlaufa z roku 1840 se dá usoudit, že to bylo potřeba. Němci z Jablonce a ze Smržovky prý raději jezdili po dobré silnici do Turnova, než aby zvolili krkolomnou cestu na trhy do Železného Brodu.²⁶ Je to tedy doklad toho, že železnobrodští s Němci z nedalekých měst udržovali kontakt.

Toto období se začíná projevovat národní citění. K vidění je to například na stížnosti kronikáře Josefa Umlaufa z roku 1840, který zapsal, že český jazyk u železnobrodského obyvatelstva „nezralou němčinou silně porušen byl.“²⁷ Teprve až v této době si lidé „odlišnosti“ národů začali více všímat, i když už dříve se železnobrodští setkávali s Němci z blízkého Tanvaldu, Smržovky, Jablonce a dalších měst a vesnic. Tito lidé do města přicházeli na trhy a místní s nimi jistě mluvili německy. Nejen za obchodem, ale i jako ženiši a nevěsty sem přicházeli lidé z německých oblastí a naopak čeští se stěhovali do měst sousedních.²⁸ Zde je jasně vidět, že v tomto období národnost a vlastenectví nehrály moc velkou roli a tudíž nebyly žádnou překážkou ve vzájemném porozumění. Také je tím tady doloženo, že ve městě určitá německá menšina jistě byla. Pozornost je ale více věnována Němcům mimo město a dává se jim za vinu, respektive německých továrnám v okolí, že kvůli nim řemesla v Železném Brodě chudnou.²⁹

Revoluční rok 1848 byl pro Železný Brod, ostatně jako pro většinu měst velkou změnou. Kromě zrušení feudalismu a tedy konce vlivu šlechtického rodu Desfours³⁰, se

25 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika.*

26 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Archiv města Železný Brod, sign. NAD 1023, Kronika 1848 – 1867.*

27 Tamtéž.

28 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 143.

29 Tamtéž, s. 131.

30 UHLÍŘ, Jan a spol.: *Železný Brod: Fotografie, pohlednice, tiskoviny a jiné sběratelské zajímavosti*. 2001, Železný Brod, s. 8.

začal měnit i postoj obyvatel. Měly proběhnout volby do německého parlamentu ve Frankfurtu nad Mohanem. Na výzvu krajského úřadu železnobrodští odpověděli negativně. Rozhodli se, že nikoho volit nebudou. Podle Sochora tím způsobili nevoli u Němců v Liberci a ve Smržovce, kteří na tomto základu propouštěli české dělníky z práce. Jejich gardy prý chtěly přepadnout české obce v sousedství, k čemuž naštěstí nedošlo.³¹ To celé muselo naopak vznést určité rozhořčení u Čechů.

Léta po roce revolučním přinesla i další změny. Město začalo patřit pod soudní okres Železný Brod. Od roku 1850 byl kromě českého úředního názvu „Železný Brod“ používán oficiálně i název německý „Eisenbrod“.³² Dále začalo pravidelné sčítání obyvatel. Díky tomu je nám známo, že v roce 1851 z celkového počtu 1995 obyvatel města bylo dvanáct „cizích“ mužů a dvanáct „cizích“ žen.³³ O jaké „cizí“ obyvatele se jednalo přesně, zde použitá literatura neuvádí. Až rok 1880 hlásí 42 Němců z necelých tří tisíc obyvatel. Většina z nich byli úředníci a mistři z továrny Johann Liebieg a spol.³⁴ Továrník Liebieg se do historie města zapojil už roku 1851. V tomto roce se rozhodl, že bude financovat stavbu silnice z Jičína přes Železný Brod do Liberce. Stavba se ve městě začala uskutečňovat až o osm let později. Roku 1859 byla také, mimo jiné zásluhou Liebiega, vystavěna železniční trať z Pardubic do Liberce se zastávkou v Železném Brodě. V roce 1859 ve městě koupil starou vápenku na Brodci u nádraží a přestavěl jí na moderní pec vytápěnou uhlím. O dva roky později, tedy 1861, započalo vyměřování továrního náhonu na Poříčí a nedlouho na to, roku 1866, byla na tomto místě dokončena přádelna bavlny a zahájen v ní provoz.³⁵ (Na historii železnobrodské přádelny se více zaměřuje další kapitola). Mimo Liebiega byly ve městě i další podniky vedené Němci, jako například Preislerova továrna na broušení skla a knoflíků, který se tak pokusil jako jeden z prvních do Železného Brodu zavést práci se sklem. Podnik se však dlouho neudržel, jelikož už roku 1869 uvádí kronikář Fišer, že zde broušení skla zaniklo. Za prusko-rakouské války v roce 1866 město na několik dní obsadili prusí vojáci.³⁶ Jistě to mělo neblahý vliv zejména hospodářský,

31 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 147.

32 MLEZIVA, Š., KUČA, K.: *Historický lexikon městysů a měst: vývoj postavení a funkce městských sídel v dějinách územněsprávního členění českých zemí od roku 1850 do současnosti*. Baset, Praha, 2006. s. 834.

33 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 153.

34 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. 1, Kronika*.

35 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 157.

36 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. 1, Kronika*.

jelikož museli vojákům poskytnout nocleh a potraviny, kterých tak z toho důvodu mohlo být nedostatek.

Obrátíme se teď zpět k počtu obyvatel zdejšího města. V roce 1869 se konalo první moderní sčítání lidu.³⁷ V Železném Brodě počet od posledního sčítání zvýšil na 2855 obyvatel.³⁸ (Národnostní rozložení bohužel není známo.) Při dalším sčítání lidu roku 1880 bylo napočítáno celkem 2855 obyvatel³⁹. Mimo jiné se dotazovalo na takzvanou obcovací řeč, kterou se nepřímo zjišťovala etnická skladba obyvatelstva.⁴⁰ Obcovací řeč mohla být neobjektivní, protože někdy docházelo i k nátlakům, aby se lidé přihlásili k většině daného města.⁴¹ Zda k takové situaci docházelo i v Železném Brodě, nemůžeme opět doložit. I když pokud ve městě byla i smíšená manželství, čemuž tak s velkou pravděpodobností bylo, mohli se například přihlásit k obcovací řeči české. A nebo situace byla také opačná, Čech se přihlásil k řeči německé. Při sčítání 31. prosince 1880 se k německé obcovací řeči přihlásilo 42 Němců, vesměs úředníků z Liebiegovy továrny. Při dalším sčítání v roce 1890 vzrostl počet na 3164 obyvatel. Z toho bylo napočítáno 119 Němců, což byl v porovnání s rokem 1880 přírůstek o více než 80 německy mluvících⁴². Německá menšina zde tak tvořila téměř 4%.⁴³ Na celém Železnobrodsku se k německé obcovací řeči přihlásilo 244 lidí.⁴⁴

V té samé době (po roce 1880) také vzniká při přádelně německá obecná a mateřská škola.⁴⁵ Jaký vliv měly obě tyto instituce na německy i na česky mluvící obyvatelstvo bude podrobněji pojednáváno v jiné kapitole. Avšak i na tomto místě může být poznamenáno, že právě vlivem Liebiegovy továrny a německých škol se počet Němců ve městě zvýšil. Přicházeli jak zaměstnanci, tak i například učitelé, kteří ve školách vyučovali. Ve městě byly také zřízeny dva německé spolky. *Ortsgruppe des deutschen Schulvereines*⁴⁶ (místní

37 Sčítání lidu v Rakousko-Uhersku (1868-1910). In: *Český statistický úřad* [online]. [cit. 2016-02-13]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/sldb/scitani_lidu_v_rakousko_uhersku_-1868_1910-

38 RŮŽKOVÁ, Jiřina: *Historický lexikon obcí České Republiky 1869-2005*. Český Statistický úřad, Praha, 2006. s. 436.

39 Tamtéž, s. 436.

40 Sčítání lidu v Rakousko-Uhersku (1868-1910). In: *Český statistický úřad* [online]. [cit. 2016-02-13]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/sldb/scitani_lidu_v_rakousko_uhersku_-1868_1910-

41 STANĚK, Petr: *Jablonec nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 74.

42 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 170.

43 STANĚK, Petr: *Jablonec nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 78.

44 MIZERA, František: *Popis okresního hejtmanství Semilského*. Praha, 1888, s. 30.

45 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 162.

46 Tamtéž.

skupina Německého školského spolku) byl založen roku 1881 a jeho funkcí byla podpora místních německých škol. Byl pobočkou hlavní instituce *Deutscher Schulverein* vzniklé v Praze roku 1880, která byla založena pro podporu německých menšinových škol.⁴⁷ Ta železnobrodská skupina byla, dle slov kronikáře Fišera, „maličká“.⁴⁸ Jejím předsedou byl ředitel továrny (strojní ředitel⁴⁹) Wilhelm Noswitz a jednatelem Fr. Kunz (uváděn pro rok 1900) Druhým spolkem, který ve městě vznikl roku 1883 byl *Industrieller Bildungsverein* (Průmyslový vzdělávací spolek). Jeho předsedou byl taktéž Wilhelm Noswitz.⁵⁰ Lze tedy předpokládat, že spolek vznikl v rámci továrny a sloužil pro vzdělávání jejích pracovníků.

3.2. První polovina 20. století

Počátek 20. století v sobě nesl ještě rozčarování z nálady konce století devatenáctého. To se však ještě nevědělo, že za pár let přijde katastrofa v podobě světové války. Nicméně už na začátku bylo poznamenáno četnými stávkami. Konaly se v Železném Brodě mimo jiné i v Liebiegově závodě. Nejsilnější ovšem byly po vzniku Československa roku 1918. Odvracelo se od toho, co připomínalo staré rakouské císařství, tedy vše německé. Liebiegovou firmou dokonce prošel průvod zpívající píseň Hej Slované.⁵¹ Tak čeští obyvatelé dali jasně najevo, že tu Němce rádi nevitají. Zda byli jen proti německým úředníkům firmy, která takzvaně český lid „vykořisťovala“⁵², nebo i vůči ostatním německým obyvatelům, není jasné. K tomu podrobněji až v kapitole o továrně Johann Liebieg a spol.

Co se v době počátku století týká německé menšiny, ještě až do roku 1910 byla pro určení národnosti u sčítání lidu rozhodující obcovací řeč. Ta, jak již bylo řečeno, nemusela zaručovat přesnost.⁵³ Každopádně dle sčítání z roku 1900 bylo v celém okrese Železný Brod (nejen ve městě ale i v přilehlých obcích) 167⁵⁴ německy mluvících obyvatel, což podle sčítání z roku 1890 dokazovalo jisté snížení. Pro rok 1910, kdy se tedy naposledy zaznamenávala obcovací řeč, došlo k mírnému nárůstu německy mluvících. V samotném

47 KŘEN, Jan. *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780-1918*. Vyd. 4., V nakl. Karolinum 1. Praha: Karolinum, 2013, ISBN 978-80-246-2177-7., s. 191.

48 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika*.

49 KUDRNÁČ, Václav. *Adresář politického okresu Semilského*. Turnov, 1900, s. 80.

50 Tamtéž.

51 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 185.

52 Tamtéž, s. 157.

53 STANĚK, Petr: *Jablonec nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 74.

54 Tamtéž, s. 90.

Železném Brodě byly 4 % obyvatel hlásících se k obcovací řeči německé⁵⁵, což bylo 132 obyvatel.⁵⁶

Změnu v zaznamenávání „národní příslušnosti“ přinesl vznik Československa a první všeobecné sčítání lidu v Československé republice roku 1921. K určení národnosti byl rozhodující mateřský jazyk.⁵⁷ Nepřipouštěl se zápis více národností ani příslušnosti k území.⁵⁸ Sčítání v Železném Brodě ukazuje, že se počet Němců o něco snížil. Z celkových 3308 obyvatel bylo těch německých jen 111.⁵⁹ Na snížení počtu se mohla podepsat jak samotná světová válka, která mohla způsobit migraci či úmrtí obyvatel, nebo právě i změna v udávání „národní“ příslušnosti. Dle statistik, z daného sčítání lidu, bylo v roce 1921 téměř 62 % obyvatel původně rozených v Železném Brodě. Zbylé procento lidí pocházelo z přilehlých obcí v rámci železnobrodského okresu a nebo i z okresu jiného. Petr Staněk na základě svého bádání zjistil, že mezi příchozími lidmi byli například pocházející z Prahy (550 lidí), z Jablonce nad Nisou (310 lidí) a z Liberce (200 lidí).⁶⁰ Hlášeno zde bylo také 56 cizinců, mimo jiné 6 státní příslušnosti německé a 6 příslušnosti rakouské.⁶¹

Roku 1925 probíhaly celostátní volby do parlamentu, kde v Železném Brodě, co se německých stran týče, získala německá nacionální strana 35 hlasů, německá křesťansko-sociální 29 hlasů, německá sociální demokracie 27, agráři 25 a národní socialisté 9 hlasů.⁶² Dohromady tedy všechny německé strany obdržely 125 hlasů. Zda se do voleb zapojila celá místní německá menšina, nebo německé strany volili i Češi, nelze dohledat. Volby se konaly i roku 1930, tentokrát do poslanecké sněmovny. Německé politické strany získaly i několik hlasů z řad železnobrodských. Německá agrární strana 68 hlasů, Sociální demokracie 18 hlasů a německá nacionální strana 4 hlasy.⁶³ Celkem tedy devadesát hlasů

55 Tamtéž, s. 78.

56 STANĚK, Petr: *Jablonce nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 88.

57 STANĚK, Petr: *Jablonce nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 75.

58 Národnosti v ČR od r. 1921. In: *Český statistický úřad* [online]. [cit. 2016-02-13]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/narodnosti_v_cr_od_r_1921

59 STANĚK, Petr: *Jablonce nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 88.

60 STANĚK, Petr: *Jablonce nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 73.

61 Tamtéž, s. 80.

62 *Sborník okresu železnobrodského: listy pro pěstování vlastivědy: pro školu a dům*. Železný Brod: Budeč železnobrodská, 1925/26, s. 54-55.

63 *Sborník okresu železnobrodského: listy pro pěstování vlastivědy: pro školu a dům*. Železný Brod: Budeč železnobrodská, 1930, s. 68.

pro strany německé. Opět nelze s jistotou říci, že se voleb zúčastnili všichni místní Němci a že všichni volili tyto strany.

V tom samém roce probíhalo druhé československé sčítání lidu, při kterém byla národnost zjišťována podle mateřského jazyka. Dala se uvést i druhá národnost v případě, kdy obyvatel měl původně cizí mateřský jazyk, který ale nepoužíval a zcela ovládal jazyk druhý (ten, který uvedl ve sčítání).⁶⁴

V období nástupu hospodářské krize ve 30. letech upadá Liebiegova továrna (více v kapitole o přádelně). Na lepší pozici se zdejší Němci ocitli v době Protektorátu. Počet Němců se zde ale nezvýšil tak, jako spíš počet Čechů, kteří byli nuceni odejít z pohraničí a Železný Brod poskytoval útočiště zejména pro ty z Jablonecka. Celkově se v roce 1939 do města dostalo kolem 400 uprchlíků, kteří byli rozmístěni po městě, kde se dalo. Péči o ně organizoval mimo jiné zejména místní spolek Červeného kříže.⁶⁵

Politické změny přinesly i novou skladbu městské rady, a tak se jejím členem stal úředník z Liebiegovy firmy Franz Loos z Poříče.⁶⁶ Do města byli také povoláni němečtí důstojníci, kteří byli ubytováni zejména v hotelu Crystal.⁶⁷ Velitelem železnobrodské posádky se stal generál Steubenrauch.⁶⁸

Zřejmě na podporu znalosti jazyku „okupantů“ byly pořádány kurzy německého jazyka. Organizoval je městský Kulturní a propagační odbor a vyučoval je německý majitel realitní kanceláře. Kurz v dubnu navštěvovalo šedesát účastníků. Znovu se opakoval v září stejného roku. Jak lze vidět, znalost němčiny byla v této době důležitá a mnoho lidí této příležitosti využilo. Ve stejné době, v říjnu 1939, byla na žádost firmy Johann Liebieg a spol. znovu otevřena německá obecná škola.

K událostem z období války je bohužel málo informací. Roku 1944 bylo v prostorách Liebiegovy továrny zřízena výrobní na elektronické komponenty sloužící zřejmě pro vojenské účely. Vedoucími na dílnách byli Němci.⁶⁹

64 Národnosti v ČR od r. 1921. In: *Český statistický úřad* [online]. [cit. 2016-02-13]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/narodnosti_v_cr_od_r_1921

65 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Archiv města Železný Brod, sign. NAD 1023, Kronika 1938-1940, s. 100-101.*

66 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 219.

67 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 123.

68 Tamtéž, s. 125.

69 Tamtéž, s. 123.

Konec války se blížil. 3. května 1945 bylo zahájeno místní povstání a 10. května dorazily oddíly Sovětské armády.⁷⁰ Pro Železný Brod to bylo osvobození od německé nadvlády.⁷¹ Pod dohledem českých dozorců prý procházeli němečtí zajatci přes náměstí (jednalo se prý většinou o mladíky, kteří sem byli vojensky povoláni)⁷². Ladislav Šourek ve své práci uvádí svědectví své matky a dalších pamětníků, že revoluční gardy odváděly Němce do lesa u Vlastiboři a tam je zřejmě zastřelili.⁷³ Zda takový osud potkal i místní Němce nebo jen ty, kteří do města přišli za okupace, není jasné.

1. Tabulka: Vývoj počtu německých obyvatel podle sčítání lidu (1880 – 1930)

Rok	celkem ⁷⁴	Němců
1869	2324	-
1880	2855	42 ⁷⁵
1890	3164	119 ⁷⁶
1900	3063	-
1910	3498	132 ⁷⁷
1921	3308	111 ⁷⁸
1930	3808	-

70 UHLÍŘ, Jan a spol.: *Železný Brod: Fotografie, pohlednice, tiskoviny a jiné sběratelské zajímavosti*. 2001, Železný Brod, s. 10.

71 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 220.

72 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 125.

73 Tamtéž, s. 123.

74 RŮŽKOVÁ, Jiřina: *Historický lexikon obcí České Republiky 1869-2005*. Český Statistický úřad, Praha, 2006.

75 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika*.

76 STANĚK, Petr: *Jablonec nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 88.

77 Tamtéž.

78 Tamtéž.

3.3. Pádelna bavlny firmy Johann Liebieg a spol. v Železném Brodě

První doložený kontakt libereckého textilního továrníka Johanna Liebiega s Železným Brodem bylo vyjednávání z roku 1851 o podpoře stavby silnice z Jičína do Liberce, která měla vést přes zdejší město. Liebieg se nabídl, že stavbu finančně podpoří.⁷⁹ Zároveň byl také jedním z podporovatelů stavby železniční tratě z Pardubic do Liberce. Byl to jeho obchodnický záměr. Mohl tak lépe usnadnit propojení zejména Liberce a Železného Brodu. Zde v nejbližší době plánoval vystavět pádelnu bavlny a tím rozšířit svůj dobře fungující podnik. K přepravě zboží, surovin a migraci lidí⁸⁰ pak sloužila právě od roku 1859 pravidelně jezdící železniční trať.⁸¹ Jak zaznamenal kronikář Michael Antonín Fišer, toho samého roku nařídil Liebieg svému agentu Josefu Mazancovi, aby se začaly kupovat pozemky pro továrnu na Poříčí⁸² (městské části jihozápadně od náměstí⁸³). Ještě roku 1859 koupil ve městě starou vápenku na Brodci u nádraží. Tu přebudoval na moderní pec⁸⁴ na pálení vápna vytápěnou uhlím. Vedle nechal ještě vystavět cihelnu.⁸⁵ Tím si zajistil celkem pohodovou a blízkou dodávku stavebního materiálu, který mohl využít při výstavbě.⁸⁶ Stavba byla započata roku 1861⁸⁷ vykopáním tovární náhon⁸⁸. Organizátorem stavby byl syn Johanna Liebiega Theodor Franz Emil, který byl do firmy zapojen stejně jako jeho bratři.⁸⁹ Firma měla i vlastní stavební oddělení, a tak byla výstavba zrealizována za nižší náklady, než bylo v té době obvyklé.⁹⁰ Na žádost firmy byly roku 1862 změněny plány na

79 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika.*

80 Zrod a vzestup libereckých podnikatelů – Liebiegové. Melanová, Miloslava. In: *Osobnosti v dějinách regionu. I. Přednáškový cyklus / Liberec* : Technická univerzita v Liberci, 2004 s. 72.

81 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, 157.

82 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika.*

83 KUČA, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. VIII. díl, V-Ž*. Praha: Libri, 2011, s. 831.

84 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 157.

85 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 97.

86 *Sborník okresu železnobrodského: listy pro pěstování vlastivědy: pro školu a dům*. I. (I.), Železný Brod: Budeč železnobrodská, 1925/26, s. 146.

87 *100 Jahre Johann Liebieg & Comp.: eine Gedenkbuch für Jene, die Nach und Kommen*. Warnsdorf, 1928, s. 41.

88 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika.*

89 Tamtéž, s. 95.

90 ZEMAN, Jaroslav: *Liberec : urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Knihy 555,

vybudování silnice do Turnova, která měla původně vést středem Poříče⁹¹, kde již měl koupené pozemky. Byla tedy posunuta o kousek dál k Hamburku⁹² (hostinec nedaleko Poříčí) a tak zde mohl pokračovat ve stavbě komplexu.

Továrna, nesoucí poté č.p. 335⁹³, měla být původně dokončena už roku 1865. Stavba se však protáhla a poté byla ještě zdržena prusko-rakouskou válkou. Provoz v ní proto byl zahájen až po srpnu roku 1866.⁹⁴ František Sochor ve svých *Železnobrodských letopisech* poznamenává, že se Liebiegova přádelna stala „ohniskem vykořisťování zdejšího chudého lidu a střediskem záměrné germanizace a národní nesnášenlivosti“, kterou prý šířili zejména její úředníci. Tato volba slov je možná až moc přehnaná (vydání této knihy je rok 1971). Dělníci museli pracovat v dlouhých směnách a za ne moc vysoký plat⁹⁵, ale na stranu druhou Liebiegův závod poskytl pracovní příležitost mnoha lidem, kteří by možná jinak byli bez zaměstnání. K tomu také později v blízkosti továrny, po vzoru libereckého komplexu, nechal vybudovat obytnou kolonii, kde mohli místní zaměstnanci i se svými rodinami bydlet. Postaveny byly i dvě vily pro vyšší úředníky. Ke komplexu tedy patřily domy s číslem popisným 302, 311-334 a 339-341.⁹⁶ (K roku 1900 je ve vlastnictví firmy Johann Liebieg a spol. potvrzen také dům číslo 228, 238⁹⁷). Při továrně ještě vznikla i závodní kuchyň⁹⁸ a jídelna. Dodáváno bylo i pečivo z vlastních pekáren.⁹⁹ Ještě v roce 1860 koupil dům hospody Hamburk¹⁰⁰. Později, roku 1912, tento bývalý hostinec „přesunul“ ke kolonii a vybuďoval tovární hotel.¹⁰¹ Za náhonem vznikl také park, dodnes známý jako „Panská zahrada“ včetně „Panského domu“.¹⁰² Firma učinila určité dobrodiní,

Liberec, 2011, s. 83.

91 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 156.

92 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 100.

93 KUČA, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. VIII. díl, V-Ž*. Praha: Libri, 2011, s. 828.

94 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 105.

95 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 167.

96 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 109.

97 KUDRNÁČ, Václav: *Adresář politického okresu Semilského*. Turnov, 1900, s. 83.

98 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 106.

99 Zrod a vzestup libereckých podnikatelů – Liebiegové. Melanová, Miloslava. In: *Osobnosti v dějinách regionu. I. Přednáškový cyklus / Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2004 s. 74.*

100 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika.*

101 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, s. 121.

102 Tamtéž, s. 109.

když roku 1868 darovala zdejšími školními dětem „po 20 krejcarech, nějaká pera a olůvka.“¹⁰³ Avšak to zdejšími dělníkům rozhodně jako náplast na nedostatečné podmínky nestačilo a 22. března 1870 (ve stejné době jako v továrně ve Svárově¹⁰⁴), stávkovalo 300 pracovníků, tj. veškerí dělníci¹⁰⁵. Tím se na pár dní zastavila práce, ale již 28. března se podnik opět rozpohyboval. Mzdy však nevzrostly.¹⁰⁶

Továrnu za dobu působení postihl i požár, při kterém částečně vyhořela. Stalo se tak 6. října 1871. Po této události se firma rozhodla věnovat železnobrodským příspěvek 100 zlatých na založení hasičského spolku.¹⁰⁷ Místní jeho daru využili a následujícího roku zde vznikl hasičský sbor¹⁰⁸

Při továrně byla také založena německá obecná škola¹⁰⁹ a škola mateřská, do které mohli pracovníci posílat své děti. Docházely tam děti jak německé tak i české. Tato iniciativa byla vedena také rukou Theodora Liebiega.¹¹⁰ Německým školám je věnována samostatná kapitola.

Ve stejné době, roku 1880, byla vedle areálu továrny postavena již zmíněná kolonie o šesti kotážových domech s kůlnami (školní budova byla vystavěna ve středu vzniklého vnitřního prostoru.)¹¹¹ Domy tvořily čtyři jednopokojové byty na patře¹¹², tedy dohromady osm pokojů, protože se jednalo o domy dvoupodlažní. Oproti koloniím v Liberci a ve Svárově se zdejší byty skládaly ze dvou místností.¹¹³ Budovy byly také vybaveny společnými prostory. Jednalo se o několik místnůstek s vanami, kde se, zřejmě za malý poplatek, mohli nájemníci umýt.¹¹⁴

103 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 165.

104 pozn.: Podrobnější informace ke svárovské stávce: ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 109-115, KARAUSOVÁ, Marie - *Svárovská stávka*. Ústí nad Labem : Severočeské nakladatelství, 1980, 92 s.

105 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika*.

106 Tamtéž.

107 Tamtéž.

108 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 157.

109 Tamtéž. s. 162.

110 *100 Jahre Johann Liebieg & Comp.: eine Gedenkbuch für Jene, die Nach und Kommen*. Warnsdorf, 1928, s. 45.

111 ZEMAN, Jaroslav: *Liberec : urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Knihy 555, Liberec, 2011, s. 47.

112 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 109.

113 ZEMAN, Jaroslav: *Liberec : urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Knihy 555, Liberec, 2011, s. 47.

114 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 120.

Tovární úředníci pod vedením ředitele Wilhelma Noswitze se zapojovali i do městského dění. Například o Masopustu 1887 se prý sešli v hostinci, kde popíjeli a zpívali německé písně. Hluční byli i po odchodu do domovů. Pro místní, dle kronikáře Fišera, to bylo „nepřístojné, ba až nemravné.“¹¹⁵

Továrna se nevyhnula ani další stávce, která vypukla v roce 1890. Podle zápisu kronikáře Sochora stávkovalo asi 1300 dělníků. Dohlíželo na ně četnictvo a dokonce bylo povoláno vojsko, které ve městě zůstalo po tři dny. Zásah nakonec nebyl nutný.¹¹⁶

Roku 1880 bylo z celkových 1718 obyvatel napočítáno 42 Němců, mezi které se dají převážně zařadit právě úředníci z Liebiegovy továrny. Je zajímavé, že tehdejší tovární ředitel Josef Černý se i se svou ženou přihlásil k národnosti české.¹¹⁷ Že měla zdejší přádelna vliv na vzrůst německé menšiny, dokládá sčítání z roku 1890, kdy bylo Němců napočítáno 119.¹¹⁸ Ve městě bylo uváděno celkem 3028 obyvatel, kteří byli rozloženi do 350 domů. V tomto období vzrostl počet staveb právě zásluhou firmy Johann Liebieg a spol., která stavěla budovy potřebné pro svou továrnu a její zaměstnance.¹¹⁹

V roce 1900 zaměstnávala firma přes 800 dělníků, nad nimiž jako ředitel továrny stál Josef Černý, strojní ředitel Wilhelm Noswitz a jejich hlavní účetní Josef Vondrák.¹²⁰ Počátek 20. století pro ně nebyl příznivý. Nesl se totiž ve znamení stávkové vlny. První stávka proběhla 10. září 1906. Práci při ní, podle Sochora, prý zastavilo až 1200 dělníků a trvala šest týdnů. Dohled nad nimi mělo četnictvo.¹²¹ Prameny bohužel přesnější informace o průběhu stávky a jejím výsledku nic neříkají. V 1908 měl ředitel Noswitz pomocníka jménem Oktavian Krusche.¹²² Mohlo se jednat o to, že byl již starý či nemocný a potřeboval tak výpomocnou sílu, nebo zaučoval svého nástupce, jímž se měl stát právě Krusche. V dubnu roku 1909 proběhla nová stávka na protest proti nově zaváděnému pracovnímu řádu. Stávkovalo se tři týdny, ale znovu bez výsledku. V roce 1910 došlo ke

115 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika.*

116 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy.* Železný Brod, 1971, s. 168.

117 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika.*

118 STANĚK, Petr: *Jablonec nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst.* Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 88.

119 Tamtéž, s. 154.

120 KUDRNÁČ, Václav: *Adresář politického okresu Semilského.* Turnov, 1900, s. 76.

121 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy.* Železný Brod, 1971, s. 171.

122 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence 1908.*

změně ve vedení továrny. Noswitze nahradil jeho pomocník Oktavian Krusche a toho zase doprovázel jistý Otto Bankwitz.¹²³ O závod se tedy starali dva ředitelé.

O zvýšení mezd se dělníci pokusili bojovat znovu roku 1911. Tentokrát vydrželi jen čtrnáct dnů. V té době už počet zaměstnanců klesl na 800.¹²⁴ Přesto počet Němců ve městě (uváděno k roku 1910) stoupl na 132. Opět se vesměs jednalo o úředníky a mistry Liebiegova závodu¹²⁵.

V průběhu první světové války se mohl vztah mezi Čechy a Němci zhoršit. Nicméně na počátku roku 1915 byl v Liebiegově továrně (z bývalých koníren vedle brány) zřízen útulek pro vojenské rekonvalescenty z blízkého ale i vzdálenějšího okolí. V továrně, respektive v německé škole, byl také na popud vyhlášky školní rady zahájen sběr kovu a dalších surovin na válečné účely.¹²⁶ Tato válka si vyžádala oběti na životech devadesáti železnobrodských obyvatel.¹²⁷ Zda mezi nimi byli i Němci, není známo. Válka byla pro Železný Brod ukončena vznikem samostatného Československého státu. Den po vyhlášení, 29. října, byl doprovázen oslavami. Odstraňovalo se vše rakouské, strhávaly se německé nápisy a, jak již bylo v předešlé kapitole zmíněno, prošel Liebiegovou tovární kolonií průvod zpívající píseň Hej Slované!. Němečtí úředníci prý takzvaně „nevystřčili ani nos“, ale čeští dělníci se naopak k průvodu přidali.¹²⁸ Německé obyvatelstvo se po rozpadu monarchie a vzniku Československa ocitlo v nejisté situaci. Ve městě se také projevil, že místní považovali továrnu za středisko germanizace, zejména kvůli své německé škole, ve které se stále učily i české děti. Bylo to, podle Sochora, také centrum „nezdravého“ kapitalismu, proti kterému se v této době dělníci vymezovali, po vzoru ruské socialistické revoluce.¹²⁹

V prvním všeobecném československém sčítání lidu roku 1921 bylo v Železném Brodě napočítáno 111 Němců z celkového počtu 3308 obyvatel. Až do nastoupení hospodářské krize se občanům města dařilo celkem dobře. Ale právě třicátá léta 20. století znamenají změnu. Roku 1931 byla v Liebiegově továrně úplně zastavena práce a dělníci se ocitli bez

123 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence 1910.*

124 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 172.

125 Tamtéž, s. 173.

126 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10 a 11, Korespondence.*

127 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 184.

128 Tamtéž, s. 185.

129 Tamtéž, s. 196.

práce.¹³⁰ Problém to znamenalo i pro živnostníky, řemeslníky a zemědělce v okolí, kteří pro tyto závody poskytovali své zboží a přišli tak o velkou část příjmů. Hlavními příčinami zastavení provozu byla podle vedení firmy ztráta maďarského zákaznictva, těžký finanční stav firmy a ztrátová práce v továrně. Jako určitou náhradu poskytl podnik možnost části dělníků pracovat v továrně v nedalekých Haraticích. Starým dělníkům měla být ponechána pense a byty za nájemné ve výši udržovacích nákladů.¹³¹ Sociální demokraté se snažili situaci řešit a navrhovali, aby byli propuštěni zaměstnání ve veřejných pracích na Železnobrodsku.¹³² Zda se tak opravdu povedlo, nevíme. Firma Johann Liebieg a spol. se postupně snažila rozprodat tovární objekty, mezi nimi i budovu bývalé německé školy. Tu město roku 1935¹³³ koupilo a využilo prostor pro budoucí školu dívčí.¹³⁴

Přesto, že Liebiegův závod minimalizoval svou výrobu, stále se kolem něho udržovala určitá malá skupina úředníků a mistrů. Podle Sochora se prý v době, kdy se v Německu stále více uplatňoval fašismus, projevovali nepřátelsky vůči českému obyvatelstvu a státu jako takovému.¹³⁵ Za okupace, roku 1939, se do městské rady prosadil jeden z továrních úředníků Franz Loos z Poříče.¹³⁶ Ve stejném roce byla znovu otevřena německá obecná škola.¹³⁷ Jistě to mělo zejména germanizační charakter, protože firma již neměla tolik pracovníků¹³⁸ a tedy ani tak velkou potřebu školu zřizovat. Ředitelem továrny, který zřízení školy podpořil, byl Fritz Müller.¹³⁹

Asi rok před koncem války byl v nejvyšším patře továrny zřízen provoz s názvem Blaupunkt (Modrý bod), kde se vyráběly elektronické komponenty, možná i pro rakety V2. Do práce byli často nasazováni čeští i němečtí pracovníci, nad nimiž drželi vedoucí funkci Němci. Kolem něho se pohybovalo několik plukovníků a majorů, kteří zde zřejmě měli i své rodiny. K ubytování jim sloužil zejména hotel Crystal.¹⁴⁰

130 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 208.

131 *Další omezování výroby v továrnách Liebiegova koncernu. Úplné zastavení továrny v Železném Brodě. Ještědský obzor: orgán československé sociálně-demokratické strany dělnické v Podještědí*. 21. (XXII.), květen 1930, Liberec, s. 1.

132 Tamtéž, s. 2.

133 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Archiv města Železný Brod, sign. NAD 1023, Kronika 1938-1940*, s. 187.

134 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 213.

135 Tamtéž, s. 214.

136 Tamtéž, s. 219.

137 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Archiv města Železný Brod, sign. NAD 1023, Kronika 1938-1940*, s. 188.

138 Tamtéž, s. 207.

139 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 6., Kronika školní 1943*.

140 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II*. Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4, s. 123.

Chod železnobrodské přádelny firmy Johann Liebieg a spol. byl ovlivněn koncem druhé světové války. Byla znárodněna a dále fungovala pod novým vlastnictvím a názvem.¹⁴¹

141 Tamtéž, s. 125.

4. Obecná škola německá Železný Brod

4.1. Konec 19. století

Počátek historie německé obecné školy v Železném Brodu sahá do 80. let 19. století. Byla součástí „Liebiegova městečka“ při továrně textilní přádelny na Poříčí.¹⁴² Zřízení školy bylo povoleno Zemskou školní radou v Praze už v 70. letech 19. století, asi v roce 1879.¹⁴³ Vlastní budovy se dočkala až v roce 1883.¹⁴⁴ Ta tvořila centrum obytné kolonie¹⁴⁵, kde bydleli zejména pracovníci továrny. K datu 19. září 1883 bylo oficiálně povoleno její otevření výnosem Zemské školní rady.¹⁴⁶ Dozor nad školou vykonával okresní školní inspektor z Liberce.¹⁴⁷ Na podporu školy byl roku 1881 založen *Orstgruppe des deutschen Schulvereines*¹⁴⁸, tedy místní skupina Německého školského spolku. Byl pobočkou hlavní instituce v Praze zvané *Deutscher Schulverein* vzniklé roku 1880, která byla založena pro podporu německých menšinových škol.¹⁴⁹ Ta železnobrodská byla, dle slov kronikáře Fišera, „maličká“.¹⁵⁰ Jejím předsedou byl ředitel továrny (strojný ředitel¹⁵¹) Wilhelm Noswitz.¹⁵²

Škola byla, dle zápisu kronikáře Fišera „tiše postavena“ a otevřena v roce 1884.¹⁵³ Byla určena pro děti pracovníků přádelny. V tomto směru to dokazuje velkorysost a prestižnost Liebiegových závodů. Zároveň měla podle některých především za úkol „šíření němectví mezi českým obyvatelstvem.“¹⁵⁴ Avšak dělníci nebyli nuceni své ratolesti do školy zapisovat, mohli se svobodně rozhodnout.¹⁵⁵ A proč by nevyužili takové možnosti mít děti ve své blízkosti a nic za to neplatit? Pravdou je, že školu navštěvovala spousta českých

142 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 157.

143 NA Praha. *fond Zemská školní rada Praha*, sign. JAF 539/1/2, kart. 177.

144 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod*, sign. NAD 451, Inventář.

145 ZEMAN, Jaroslav: *Liberec : urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Knihy 555, Liberec, 2011, s. 83.

146 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily*, sign. NAD 8, kart. 129, Korespondence.

147 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily*, sign. NAD 8, kart. 129, Inventář.

148 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy*. Železný Brod, 1971, s. 162.

149 KŘEN, Jan. *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780-1918*. Vyd. 4., V nakl. Karolinum 1. Praha: Karolinum, 2013, ISBN 978-80-246-2177-7., s. 191.

150 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod*, sign. NAD 965, kart. I, Kronika.

151 KUDRNÁČ, Václav: *Adresář politického okresu Semilského*. Turnov, 1900, s. 80.

152 Tamtéž.

153 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod*, sign. NAD 965, kart. I, Kronika.

154 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod*, sign. NAD 451, Inventář.

155 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily*, sign. NAD 8, Karton 129, Korespondence.

žáků a mohlo to tak narušit jejich mateřštinu. Zároveň však mohli získat dobré vzdělání v německém jazyce.

Díky školním matrikám, katalogům a třídním knihám jsou k dispozici seznamy žáků, kde je uvedeno datum a místo narození, bydliště, jméno a zaměstnání otce (případně matky). V některých jsou i záznamy o národnosti jednotlivých dětí, ale to se objevuje spíše v pozdějším období. Proto se v prvních letech nedá národnost žáků s přesností určit. Může se zde tedy jen odhadovat například podle jména. To však také není zcela jisté, protože Češi mohli nést jména znějící německy a naopak Němci měli zase jména česká.

V prvním školním roce 1883/1884 měla škola tři třídy. Ty byly značeny jako Abteilung (oddělení) I., II. a III. Nižší stupeň navštěvovaly děti mladší a vyšší starší. Průměrný nejnižší věk byl šest let. Všechny děti vedl jeden učitel, který však nebyl nikde zaznamenán.¹⁵⁶ Avšak na základě školní korespondence lze dohledat, že vrchním učitelem (*Oberlehrer*) nebo respektive vedoucím školy byl Gustav Prechsler.¹⁵⁷

Žáci byli vyučováni v několika předmětech. Jednalo se o náboženství (*Religion*), čtení (*Lesen*), psaní (*Schreiben*), názorné vyučování a jazykověda (*Anschauungsunterrichte*, *Sprachlehre*), pravopis (*Rechtschreiben*), písemné myšlenkové vyjádření (*schriftlicher Gedankenausdruck*), počítání (*Rechnen*), kreslení (*Zeichnen*), zpěv (*Gesang*), tělesná výchova (*Turnen*). Pro žáky z vyšší třídy byla ještě přidána Geometrie (*geometrische Formenlehre*), přírodopis (*Naturgeschichte*), fyzika (*Naturlehre*), zeměpis (*Geographie*) a dějepis (*Geschichte*).¹⁵⁸ Od roku 1890 byly ještě zavedeny ženské ruční práce (*weibliche Handarbeiten*)¹⁵⁹ a roku 1914 chlapecké ruční práce (*Knaben-Handfertigkeitunterricht*).¹⁶⁰

Co se týká výuky náboženství, vyučoval je většinou místní duchovní, mimo jiné například děkan František Prokoš.¹⁶¹ Vždy ke konci školního roku se z náboženství konaly

156 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 3, Matrika rok 1883/1884*

157 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence.*

158 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 2, Třídní kniha 1885/1886.*

159 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 2, Třídní kniha 1890/1891.*

160 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence.*

161 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 2, Třídní kniha 1890/1891.*

zkoušky, které byly zajišťovány semilským vikariátním úřadem a vyhlášeny prostřednictvím Okresní školní rady v Semilech.¹⁶²

Prvního školního roku 1883/1884 nastoupilo do školy 54 žáků.¹⁶³ Národnost zde nelze přesně určit. Jen u žákyně Albertiny Noswitz si můžeme být jisti německým příslušnictvím, neboť jejím otcem byl ředitel továrny Wilhelm Noswitz. Jejich rodina bydlela v domě pro vyšší úředníky číslo 302, který se nachází vedle „Panské zahrady“. Albertina vykazovala ve škole samé jedničky. Její starší bratr Karl už však tak výtečné hodnocení neměl.

Mezi další děti, které mohly pocházet z německých rodin, by se dal zřejmě přiřadit Ferdinand a Rudolf Keil narozeni oba v Horním Vítkově u Chrastavy (*Ober-Wittig bei Kratzau*). Jejich otec pracoval jako dozorce na dráze, ale roku 1887 se přestěhovali do Liberce (*Reichenberg*). Rudolf Wunsch narozený v Kostelci na Orlicí (*Adlerkosteletz*), jehož otec byl místním kočím (možná kočím v továrně), mohl být také národnosti německé. Zrovna tak i rodina drážního úředníka Johanna Schnabela, která se však roku 1884 přestěhovala do Liberce. Mimo Železný Brod školu navštěvovali žáci, kteří se narodili v oblastech s německou většinou jako například v Janově u Jablonce nad Nisou (*Johannesthal*), Rochlice (*Rochlitz*), Ruprechtice (*Ruppersdorf*), Malá Úpa (*Kleinaupa*), Chrastava (*Kratzau*) a Vratislavice (*Maffersdorf*).¹⁶⁴

Školního roku 1884/85 byla škola zredukována na dvoutřídní.¹⁶⁵ Docházelo 56 žáků, z nichž byli všichni vyznání katolického. To ostatně bylo téměř pravidlem, až na některé pozdější výjimky. Z nově příchozích byli prokazatelně dva žáci národnosti německé. Učitel třídy zapsal národnost jen u prvního oddělení. Ostatní se znovu dají jen odhadnout. Byla to tedy Anna Augsten narozena v *Oberlichtenwald* (Horní Světlá v okrese Česká Lípa) a její sestra Johanna. Jejich otec Franz pracoval zřejmě jako pomocník v továrně. Děvčata školu nedokončila, protože se rodina přestěhovala do Liberce. Dalším Němcem, respektive Němkou byla dcera továrního úředníka Antona Pohla Magdalena. Společně bydleli v dělnické kolonii v bytě číslo 313. Ze školy vyšla roku 1893 s *Entlassungszeugnis*, tedy s propouštěcím vysvědčením.¹⁶⁶

162 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, Karton 129, Korespondence.*

163 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 3, Matrika rok 1883/1884.*

164 Tamtéž.

165 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, Inventář.*

166 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 3, Matrika*

Škola už od počátku žila také kulturním životem. Od roku 1884 se vždy před Vánoci konaly v prostorách školy vánoční slavnosti (*Christbaum Feste*). Vstup byl jen pro zvané. Zváni byli především významní představitelé továrny a školy, tedy ředitel Wilhelm Noswitz a samozřejmě rodiče žáků.¹⁶⁷ O průběhu slavnosti nebyly nalezeny žádné informace.

Pro další rok (1885/86) se již v matrice žáků objevuje jméno vrchního učitele, kterým byl již zmíněný Gustav Prechsler. Třídním učitelem byl Michael Haun. Na starost měli 73 dětí. O ty menší se staral Haun a starší vyučoval sám vedoucí školy Prechsler. Německou národnost mohl nést Hugo Dix, jehož otec Emil pracoval jako hlídač. Původně pocházeli z Malé Úpy a tam se také na konci roku přestěhovali. Truhlář (*Zimmermeister*) Andreas Michler do školy zapsal svého syna Hermanna, který se narodil v Ruprechticích. Německou příslušnost mohla mít i Emilie Porsche, jejíž otec Franz byl dozorcem v továrně. Bydleli v bytě 314. Roku 1891 se po získání vysvědčení přestěhovali do Horního Tanvaldu (*Ober-Tannwald*). Z *Liebenau* (Hodkovice nad Mohelkou) se do města přistěhovala rodina Rösler. Bydleli v bytě číslo 332. Otec malé Sofie Josef pracoval jako *Walzenmacher*, tedy jako obsluha válcovacího stroje. Další žákyně Bertha Grummich byla pravděpodobně z německé rodiny. Otec Josef působil jako tovární úředník (*Fabrikbeamter*), což byli zejména Němci. Bydleli v bytě číslo 311, ale roku 1890 se přestěhovali do čísla 328¹⁶⁸. Takovéto stěhování můžeme pozorovat i u některých dalších rodin po celé zkoumané období. Mimo jiné se v tomto roce jako zástupci dětí objevují místo otců jejich matky, nebo i v jednom z případů prarodič. Takové záznamy jsou sporadické, protože se vždy uvádí pouze otec žáka. Jedná se zde tedy zřejmě o vdovy. Nicméně všechny pracovaly taktéž v továrně. Byl tu i případ, kdy místo vdovy Marie Bartosch (Bartošové) se od tohoto roku zapisoval jako zástupce jejich dětí jistý Ignaz Jakubitschka. Rok předtím byli uváděni ještě oba. Pravděpodobně tedy uzavřeli manželství a Ignaz se stal otčímem dětí.

Dne 18. září 1886 bylo dle výnosu Ministerstva kultu a vyučování škole uděleno právo veřejnosti.¹⁶⁹ Zapsáno v ní bylo sedmdesát dva žáků. Do první třídy byl zapsán další

1884/85.

167 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence.*

168 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 3, Matrika 1889/90.*

169 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, kart. 129, Korespondence.*

z potomků úředníka Antona Pohla syn Johann. Stejně tak i druhá dcera úředníka Josefa Grummicha Adele. Úředníkem byl také Karl With. S rodinou zřejmě přišli z oblasti dnešního okresu Ústí nad Orlicí, protože dcery Emma a Aloisie se narodily v tamějších místech. Německé národnosti mohla být i Antonie Marek narozená v *Kleinborowitz* (Borovnička). Staral se o ní její dědeček Johann Dietrich pracující jako hlídač na železnici. Zřejmě tedy byla sirotkem a společně bydlela s prarodiči v domě číslo 133 až do roku 1890, kdy se přestěhovala do Višňové (*Weigsdorf*) u Frýdlantu. Zda se přestěhovala sama nebo s celou rodinou není známo. Německá byla pravděpodobně i rodina Ullmann. Zapsaná dcera Rosa se narodila v nedalekém Tanvaldu a její otec pracoval jako zámečnick. Už následujícího roku se však přestěhovali právě do Tanvaldu. Zajímavou žákyní byla Anna Mallin. Narodena byla v *Neuwelt* (zřejmě Nový svět u Harrachova). Rodiče uvedeni nejsou, ale jako „pěstoun“ (*Kostherr*) byl zapsán sám vedoucí učitel Gustav Prechsler. Těžko říci, zda se jednalo o nějakou příbuznou či nikoliv. Nicméně se na škole dlouho nezdržela, už v dubnu 1887 školu opustila.

Následující rok 1887/88 do školy docházelo dokonce 85 žáků. Mezi nimi například Ernst König narozen v Pavlovicích (*Paulsdorf*), o kterého se staral jeho dědeček Franz Porsche. Ve městě v domě číslo 4 bydlela rodina Stanzl. Původně zřejmě pocházela z Jeseníku (*Freiwaldau*). Otec malého Adolfa Johann pracoval jako *Kalkbrenner* (palíč vápna) zřejmě ve zdejší, Liebiegově vápence. Asi i z toho důvodu se později, roku 1892, přestěhovali do městské části Brodec, která s vápenkou sousedila. Avšak v tom samém roce Johann umírá a na děti tak zůstává jeho manželka Barbara Stanzl sama. V dubnu 1894 se pravděpodobně celá rodina odstěhovala do Mělníka. Emil Wunsch, syn kočího Antona Wünsche z domu číslo 228 měl ve škole problémy, protože byl zřejmě krátkozraký. Musel proto později používat brýle. Do školy nastoupila také další dcera ředitele Noswitze Bertha. Tohoto roku se rodina přestěhovala z domu číslo 302 do čísla 340.

Roku 1888/89 navštěvovalo zařízení celkově 72 dětí, z nichž 41 bylo národnosti německé.¹⁷⁰ Pocházející opravdu z německé, respektive rakouské oblasti byl syn učitele Michaela Hauna Franz, který se narodil ve Vídni.¹⁷¹

Od školního roku 1889/1890 byla škola otevřena už jen jako jednotřídní¹⁷². Počet nově

170 MIZERA, František: *Popis okresního hejtmantství Semilského*. Praha, 1888, s. 70.

171 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 3, Matrika 1888/89*.

172 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, Inventář*.

příchozích dětí se totiž snížil. Nastoupilo pouze osm nových dětí.¹⁷³ Celkem bylo 33 žáků.¹⁷⁴ Tato přeměna nebyla způsobena jen počtem narozených dětí. Ne všichni čeští dělníci chtěli nechat vychovávat své děti v německé škole. Jelikož Železný Brod byl městem českým a německých obyvatel zde bylo málo (k roku 1890 napočítáno 119 osob¹⁷⁵), byl počet dětí v této škole opravdu nízký. Na školu přišla také stížnost z Místní školní rady v Železném Brodě, kde předseda Havlíček žádá Okresní školní výbor v Semilech, aby rodiče žáků navštěvujících německou obecnou školu byli povinni platit „školné“. Do této doby tomu tak prý nebylo, i přes to, že škole bylo 16. září 1886 uděleno právo veřejnosti.¹⁷⁶ Jak tato stížnost byla vyřízena není známo. Nicméně Mezi nově příchozími žáky byl například Alfons Gottstein narozený v saském *Saalfeldu*. Bydlel v čísle popisném 313 s otcem Friedrichem, který pracoval jako zámečnick. Jeho spolužačkou byla další dcera úředníka Pohla Antonia Gizela.

Další rok vzrostl počet žáků na 45. K německé menšině zřejmě patřil Richard Broutschek narozen v *Polsnitz bei Freiburg* v Pruském Slezsku. Otec Wenzel pracoval jako dozorce v továrně. Úředník Karl With měl mnoho potomků a ani jeho další dcera Ella Maria se docházce do školy nevyhnula.

V roce 1891/92 zapisuje nový třídní učitel Hermann některá jména trochu jinak. V předešlých letech byl otec dětí Ignaz Jakubitschka psán takto poněmčeně. Zde je však on i jeho děti psáni česky „Jakubička“. Ke konci školního roku dostala škola od vídeňského *Deutscher Schulverein* dar v podobě několika knih do učitelské knihovny.¹⁷⁷

Další prokazatelně německé děti jsou až ve školním roce 1893/94. V tomto roce byla také škola převzata do výhradní správy firmy Johann Liebieg a spol. a tím nesla veškeré udržování a náklady.¹⁷⁸ Žáci německé národnosti byli prokazatelně sourozenci Iduna a Siegfried Wermuth. Oba se narodili v rakouském *Brundorfu u Steiermark*. Jejich otec Josef byl vedoucím školy (*Schulleiter*) a vyznání byli protestantského. Z německého, respektive ze saského *Ober Regensdorfu* pocházela rodina Matzig. U žákyně Amalie

173 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 3, Matrika rok 1889/1890.*

174 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 3, Matrika 1889/90.*

175 Tamtéž, s. 171.

176 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, kart. 129, Korespondence.*

177 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10. Korespondence*

178 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, kart. 129, Korespondence.*

Matzig jsou v kolonce rodičů uvedeny dvě osoby. Jako matka Julie Matzig pracující jako *Gerichtsdiennerin* (zřejmě posluhovačka u soudu) a jako opatrovatel hostinský Anton Matzig. Buď zde byli zapsáni oba rodiče nebo se mohlo jednat o sourozence a nebo jiný příbuzenský vztah.

Následující roky se počet žáků pohyboval kolem padesáti. V roce 1894 nastoupil nový vedoucí učitel Paul Abraham. Ten roku 1896 žádal o možnost, aby on sám mohl vyučovat předmět náboženství. Povolení získal od biskupské konzistoře v Litoměřicích.¹⁷⁹ Mezi německými žáky mohli být například sourozenci Anna, Franz, Bertha a Marie Hoffmann pocházející původně z *Braunau* (zřejmě Broumov). Jejich otec Franz byl *Krempelmeister* (zřejmě zaměstnání spojené s prací v přádelně). Další rok školu navštěvovaly mimo jiné například děti příslušníka četnictva (*Gendarmerie*) Karla Rösela. Původně pocházeli z německého *Woffendorf*.

V roce 1898/99 nastoupil nový učitel Hermann Gnädiger. Do školy byl zapsán další syn *Krempelmeistera* Hoffmanna Rudolf. Novým jménem, které se objevilo roku 1999/1900 bylo Thierfelder. Žáci Johanna a Gustav se narodili do rodiny drážního úředníka Julia Thierfeldera. Ve městě však dlouho nesetřvali a už v roce 1900 se rodina stěhuje do Vídně. Dále například žák Camyllus Niederle, jehož otec Heinrich byl portýrem (*Portier*). U Camylla je zajímavé, že i když byl národnosti německé, přestoupil roku 1905 na školu českou.

2. Tabulka: Vývoj počtu žáků v letech 1883-1900¹⁸⁰

Rok	Počet celkem	Počet německých
1883/84	54	29 ?
1884/85	56	23 ?
1885/86	73	26 ?
1886/87	72	30 ?
1887/88	85	35 ?
1888/89	78	41
1889/90	33	24 ?

179 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence.*

180 pozn.: Tabulka je založena na základě zkoumání školních třídních výkazů. Otazník je uveden u počtů, které nejsou potvrzeny, nýbrž jen odhadnuty výzkumem a komparací.

1890/91	44	27 ?
1891/92	58	24 ?
1892/93	57	30 ?
1893/94	54	26 ?
1894/95	59	34 ?
1895/96	63	33 ?
1896/97	55	38 ?
1897/98	50	33 ?
1898/99	51	33 ?
1899/1900	50	31 ?

4.2. Škola po přelomu tisíciletí (1. polovina 20. století)

4.2.1. Doba do vzniku Československa

Přelom století pro školu nepřinesl nijak velkou změnu, kromě výměny učitele. Stal se jím Reimund Heidrich. Školu roku 1900/1901 navštěvovalo dvacet jedna chlapců a dvacet pět dívek. Mezi nimi se objevila další dcera úředníka Pohla Wilhelmine. Její spolužačkou byla například i Klara Ullmann původem z Tanvaldu. I ona je příkladem, přestupu na českou školu. Změnou pro následující rok 1902/03 bylo, že třídní učitel zapisoval do třídních výkazů národní příslušnost, respektive jazyk. Díky tomu můžeme s přesností určit, které děti patřily k místní německé menšině. Za tuto změnu byl zodpovědný nově příchozí učitel Adolf Karl Kirschhof. Z deseti nově nastoupených žáků byli jen tři německé příslušnosti. Jména byla netypická pro místní oblast. Elisabeth Habenicht původem ze *Seifersdorfu*, Elisabeth Pluharsch z Pěnčína (Pientschei), která roku 1905 přestoupila na školu v *Liebenau* (Hodkovice nad Mohelkou) a Hermina Hantschl bydlištěm ve Svárově (Swarow). Se Svárovem byla spojena prostřednictvím jejího otce, který byl ředitelem tamní továrny. Roku 1903 také přešla přímo na školu svárovskou.

Ve školním roce 1903/04 do školy docházelo 52 žáků. Novými žáky byla například další dcera hostinského Franze Pluharsche Marie a nebo také Franz Ullmann z rodiny *Ober-Spinnmeistera* (vrchní přádelní mistr). Ten školu úspěšně dokončil a roku 1908 nastoupil na gymnasium v *Marienschein* (zřejmě dnešní Bohosudov u Teplic).

Několik žáků (z nám neznámých důvodů) během roku přestoupilo na školu českou.¹⁸¹ V Železném Brodě byla česká škola rozdělena na chlapeckou a dívčí. Na přelomu století měla ta chlapecká ve čtyřech třídách 212 žáků a dívčí, také čtyřtřídní, 257 žáků.¹⁸² Na jednu třídu to tedy vycházelo kolem 50 až 60 dětí. Počtem se tedy třídy vyrovnaly se školou německou. Pokud však některé děti přestoupily z německé na českou, musela být kapacita tříd lehce navýšena. Avšak někteří žáci, kteří přešli na českou školu, se později vrátili. Jaký to mělo přesně důvod, se nepodařilo zjistit.

V roce 1904/05 nastoupila mezi žáky mimo jiné sestra již zmíněné Elisabeth Habenicht Marie. Ta roku 1906 přestoupila na českou obecnou školu v Železném Brodě. Stejně tak i Franz Pluharsch z domu číslo 280. Na začátku školního roku 1905/06 přichází nový učitel Gustav Schütze. V zápisech do třídních výkazu nejprve zařadil výpis chlapců a poté dívek rozdělených ještě do tří oddělení podle věku. V tomto roce docházelo k mnoha přestupům na českou školu. Jaký to mělo přesně důvod, není známo. Avšak někteří žáci se později do německé školy vrací, takže se mohlo jednat například o nějaký problém ve škole, kdy se nemohly dostatečně využívat školní prostory. Nebo se rodiče žáků nemohli rozhodnout, zda je nechat docházet na českou nebo německou školu. Nebylo by se čemu divit, protože větší část žáků tvořily české děti (z 53 dětí bylo 31 českých). Důvodem se také možná mohla stát nákaza černým kašlem, která se v polovině tohoto roku objevila u několika žáků. Epidemický lékař doktor Alois Kazda¹⁸³ mohl například doporučit, aby zdraví nenakažení žáci zatím raději navštěvovali školu jinou. Ovšem takové opatření by zřejmě nemělo smysl. A mimo to přestupy na české školy pokračovaly i v roce následujícím.

Pro rok 1907/08 nastoupila učitelka Emi Kunze jako vyučující dívčích ručních prací. Starala se mimo jiné i o Margaretu Weber, dceru drážního hlídače původem z Českého Dubu (*Böhmische Aicha*). Ta často ve škole chyběla, protože byla nemocná na plíce. V tomto roce došlo k poklesu počtu žáků na 41. Další rok do školy docházelo dokonce jen 36 dětí. Závěr tohoto roku (1908) se nesl ve znamení oslav jubilea šedesáti let vlády císaře Franze Josefa I.. Ke dni 2. prosince byla k jeho oslavám svolána bohoslužba v místním

181 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 4, Třídní výkaz 1903/04.*

182 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy. Železný Brod, 1971, s. 161.*

183 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence.*

farním kostele. Nechyběl na ní ani ředitel továrny Wilhelm Noswitz a i druhý zřejmě pomocný ředitel či zástupce Oktavian Krusche.¹⁸⁴

Pro další školní rok (i ty následující až do roku 1918) chybí ve třídních výkazech poznamenání národnosti. Zřejmě tomu nový vedoucí učitel Franz Günter nepřikládal důležitost a dalšího učitele po něm to také nenapadlo. Nebo to mohlo mít jiný důvod. Také se snížil počet žáků na průměrných čtyřicet. Za to mohly zřejmě zejména přestupy na české školy z let předešlých.

Od roku 1912 došlo ke změně pořádání vánočních slavností. Byly totiž přesunuty do nově zbudovaného hotelu „Město Hamburg“.¹⁸⁵ Jinak probíhaly zřejmě ve stejném duchu. Účastnili se jich oba ředitelé Oktavian Krusche a Otto Bankwitz se svou ženou Louisou.¹⁸⁶ Počet žáků opět stoupl a to na 52. V tom samém roce také vyšlo doporučení semilské školní rady, aby děti školou povinné v rámci výuky navštěvovaly kinematograf. Vybíráno však mělo být jen vhodné a nijak nezávadné promítání. Jako odlehčení od klasické výuky, jak pro žáky tak pro učitele, to bylo jistě přínosné.¹⁸⁷ Jestli toho německá škola využila, není známo.

Nicméně se přiblížil rok 1914 a s ním světový konflikt. Z důvodů probíhající války žádala na podzim Okresní školní rada v Semilech místní školy, tedy i školu německou, aby ve vyučovacích hodinách dívčích ručních prací bylo vyráběno teplé oblečení pro vojáky. Dívky a nebo i jiné pomocné síly tak musely pracovat pro válečné účely a pokud to bylo možné, tak i mimo vyučovací dobu. Měsíc na to bylo také dle výnosu Zemské školní rady na zdejší škole zavedeno nepovinné *Knaben-Handfertigungsunterricht*, tedy práce na dílnách. Své dovednosti si měli vyzkoušet hlavně v oboru řezbářství (*Holzschnitzerei*).¹⁸⁸ Režim byl tedy z důvodu války pozměněn. V roce 1915 byl v německé škole na základě vyhlášky školní rady zahájen sběr kovu a dalších surovin na válečné účely.¹⁸⁹ Toho roku se znovu změnilo vedení školy. Hlavním vyučujícím byl Ferdinand Glaser a učitel náboženství Wenzel Slavík. Mezi žáky se objevili i potomci ředitele továrny Kruscheho

184 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence 1908.*

185 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, s. 121.

186 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence 1912.*

187 *Tamtéž.*

188 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence 1914.*

189 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10 a 11, Korespondence 1915.*

dvojčata Otto Erich a Paul Rudolf. Další žáci prokazatelně německé národnosti byli sourozenci Schierovi z Bratříkova č. 57.

V květnu následujícího roku došlo ke změně učitele. Glasera vystřídal Adalbert Rob. Pro rok nový bylo zapsáno 56 žáků. Německé národnosti byla Martha Möller, dcera továrního mistra a Edeltrude Rumler původem z *Ober-Prauznitz* (Horní Brusnice).

3. Tabulka: Vývoj počtu žáků v letech 1900-1918 ¹⁹⁰

Rok	Počet celkem	Počet německých
1900/01	46	30 ?
1901/02	51	31 ?
1902/03	51	26
1903/04	52	28
1904/05	54	27
1905/06	53	22
1906/07	54	26
1907/08	41	21
1908/09	36	18
1909/10	35	18 ?
1910/11	42	19 ?
1911/12	52	20 ?
1912/13	46	18 ?
1913/14	40	17 ?
1914/15	47	15 ?
1915/16	56	16 ?
1916/17	48	16 ?
1917/18	56	18 ?

4.2.2. Od vzniku Československa do prvního uzavření

Rok 1918 byl rokem změn. České obyvatelstvo se snažilo oprostít od všeho, co připomínalo dobu habsburské nadvlády. Změnu zaznamenala i německá škola. Snížil se

¹⁹⁰ pozn.: Tabulka je založena na základě zkoumání školních třídních výkazů. Otazník je uveden u počtů, které nejsou potvrzeny, nýbrž jen odhadnuty výzkumem a komparací.

počet příchozích českých dětí. Z počátku školního roku 1918/19 bylo zapsáno padesát žáků, ale mnoho z nich postupně přecházelo na školu českou a tak už v březnu docházelo žáků jen třicet.¹⁹¹ Ještě v listopadu v návaznosti na vznik československého státu vydalo Ministerstvo školství a národní osvěty výnos týkající se českých dětí, které chtějí přejít ze škol německých do škol českých. Takovým žákům měly být poskytnuty zvláštní jazykové hodiny, aby si zlepšili nedokonalosti ve svém českém mateřském jazyce.¹⁹² Zda toho bylo využito, není jasné. Od tohoto roku byla ve třídních výkazech znovu zapisována národnost.

Dalšího roku bylo více příchozích dětí národnosti německé, ale stále nastupovaly i děti české. Němečtí byli sourozenci Fritz a Hugo Sary, synové továrního úředníka. Oba v roce 1924 přešli na měšťanskou školu do Tanvaldu. Tohoto roku došlo ještě k většímu úbytku žáků a to na dvacet. Přibližně stejný počet se držel i roku 1920/21. Zde začala působit nová učitelka dívčích ručních prací Marie Meissner. Byla potřeba, protože dívek byla ve třídě převaha. Bylo jich sedmnáct a chlapců jen pět.

V roce 1921/22 nastoupil syn vedoucího učitele školy Roba Otmar Adalbert. Rodina se do Brodu zřejmě přestěhovala ze Sušic (*Schüttenhofen*). Otmar se však narodil v *Radatz* v Rumunsku, takže historie rodiny by mohla být i zajímavější. Nadcházející rok už ale Rob ve vedení školy ani učitelem nebyl. Vystřídal ho jistý Johann Rudolf Kropp. Náboženství vyučoval František Prokoš, který tak působil už i v prvních letech školy. O dívčí ruční práce se starala Marie Ullmann (mohlo se jednat o provdanou Marii Meissner). Školu navštěvovalo třicet pět žáků a národnost byla zaznamenána jen u těch českých, kterých bylo dvacet.

Zlomem pro chod německé školy (i opatrovny) byl školní rok 1923/24. 29. srpna 1923 vyšlo nařízení Ministerstva školství a národní osvěty v němž stálo, že od tohoto roku nesmí německá soukromá škola v Železném Brodě přijímat české děti.¹⁹³ Ministerstvo tak reagovalo zejména na stížnost vzniklou v železnobrodské Místní školní radě. Té, a zřejmě i některým obyvatelům města, vadilo udržování německé školy, do které docházelo více žáků českých, kteří tak prý byli poněmčováni (z 35 dětí bylo jen 11 německých).¹⁹⁴ Proto

191 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 5, Třídní výkaz 1918/19.*

192 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 11, Korespondence 1918.*

193 *Sborník okresu železnobrodského: listy pro pěstování vlastivědy: pro školu a dům. I. (I.), Železný Brod: Budeč železnobrodská, 1923/24, s. 32.*

194 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, kart. 129, Korespondence 1922.*

volala po nějakém zakročení. Stížnost nejprve putovala na Okresní školní radu v Semilech, která se věci začala zabývat. Došlo k výměně několika dokumentů. Zřejmě viceprezidentem semilské okresní rady podal návrh, že firma může své zaměstnance německé národnosti přemístit do závodu jiné obce, kde mohou děti navštěvovat zdejší německé školy. Tím by prý do železnobrodské továrny mohli nastoupit hlavně čeští dělníci. Zrušení školy bylo prý „požadováno veřejným zájmem“. Podle pisatele se už samotné zřízení školy roku 1883 netěšilo velkému nadšení českého obyvatelstva.¹⁹⁵

V dokumentech se objevuje i obhajoba samotné firmy Johann Liebieg a Comp., že německá škola děti neponěmčuje, že je jen na rodičích, zda své děti do školy zapíší. V dopise také vyzdvihuje význam školy pro žáky, kteří tak v budoucnu dosahují lepších výsledků.¹⁹⁶ S obhajobou firma příliš nepochodila. Vedení školy byla následně poslána zpráva, že proti její existenci nebude námitek, avšak jen s „výslovnou výhradou“, že od počátku školního roku 1923/24 nebudou přijímány děti české národnosti.¹⁹⁷ Oficiálně bylo poté toto rozhodnutí vyneseno Ministerstvem školství na konci srpna.

Jeho výsledkem nebylo jen přehlášení již zapsaných nových českých dětí na školy české. Odešlo i 13 českých žáků, kteří školu už navštěvovali. Někteří z nich nastoupili na železnobrodskou školu a další na školy v okolí.¹⁹⁸ Že české děti ze školy opravdu odešly, dokazují dokumenty se seznamy žáků a také třídní výkazy ze školního roku 1923/1924. V prvním seznamu z 22. září je zapsáno 26 žáků. Druhý seznam, z 25. září, už obsahuje jen žáky německé národnosti, kterých tím pádem bylo jen 12..¹⁹⁹ Dle autora kratičké zprávy v místním zpravodaji Sborník okresu železnobrodského, prý „mnohá matka ustoupila jen tvrdému zákonu, těžce želíc dárků v německé škole poskytovaných.“²⁰⁰ Dřívější velkou výhodou docházky do německé školy bylo lepší uplatnění se díky dobré znalosti německého jazyka. To bylo samozřejmě určité lákadlo a rodiče dětí v tom viděli lepší budoucnost svých potomků. Avšak je pravdou, že malá dívka mohla mít porušen svůj mateřský jazyk, na což autor článku v rámci národního cítění také upozorňuje.²⁰¹

195 NA Praha. *fond Ministerstvo školství Praha, sign JAF 371, kart. 2154, Korespondence 1923.*

196 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, kart. 129, Korespondence 1923.*

197 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 11, Korespondence 1923.*

198 *Sborník okresu železnobrodského: listy pro pěstování vlastivědy: pro školu a dům. I. (I.), Železný Brod: Budeč železnobrodská, 1923/24, s. 32.*

199 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, kart. 129, Korespondence 1923.*

200 *Sborník okresu železnobrodského: listy pro pěstování vlastivědy: pro školu a dům. I. (I.), Železný Brod: Budeč železnobrodská, 1923/24, s. 32.*

201 Tamtéž.

V dalších letech počet žáků německé školy klesal stále více. Ve školním roce 1925/26 ji navštěvovalo pouze 6 dětí, kdy jedna žákyně ještě v průběhu roku odešla. I přes takto nízký počet škola fungovala a další rok dokonce přibyla nová učitelka na ruční práce Edeltrud Rumler a náboženství vyučoval Josef Lusk, zřejmě člen místního duchovenstva. Vypukla ale také epidemie spály, takže docházka dětí byla opravdu omezená. Mezi nemocnými byl syn vedoucího školy Sieghar Kropp. Jeho rodina původně pocházela z Liberce. Za spolužáky měl mimo jiné syna úředníka Huga Stary a dceru úředníka Knebela Johannu.

Na rok 1928/29 byla nově zapsána žákyně Gertrud Müller narozena ve Svárově. Její otec Friedrich má v kolonce zaměstnání napsáno *Direktor* (ředitel). Těžko říci, čeho byl ředitelem. Místní továrny? Školy? Nebo snad té ve Svárově? Bohužel to zde není specifikováno.

3. prosince 1930 žádala škola Školní zemskou radu v Praze o ustanovení výpomocné učitelky Pavly Staré, rozené Eschnerové, na ruční práce pro školní rok 1930/1931. Škola potřebovala záskok za Edeltrud Rumler a neměla možnost v tuto dobu získat zkušenou učitelku. Její povinností by bylo vyučovat pouze tři dívky (z celkového počtu 15 dětí) a to tři vyučovací hodiny ručních prací. Zemská školní rada žádost výjimečně schválila i na základě doporučení německého okresního školního inspektora W. Richtera z Liberce, který ve škole vykonával pedagogický dozor.²⁰²

V tomto období se továrna ocitala v problémech a spekulovalo se o jejím dalším pokračování a tím i o existenci školy. Wolfgang Liebieg v květnu 1931 ujistil školu, že do konce roku může ještě pokračovat. Nemohl však zaručit, že se od dalšího školního roku otevře.²⁰³ Už otevřena nebyla. Vedení firmy nakonec oznámilo Školní radě v Semilech, že soukromou německou školu v Železném Brodě koncem školního roku 1930/31, přesněji 28. června 1931, zruší.²⁰⁴ Toho dne muselo všech 16 dětí školu opustit²⁰⁵. Mohly nastoupit na školu českou. Měly ale také možnost navštěvovat nejbližší veřejnou německou školu ve Svárově u Velkých Hamrů a nebo v Tanvaldu.²⁰⁶ Jako svou závěrečnou práci před

202 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, kart. 129, Korespondence 1930.*

203 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 10, Korespondence.*

204 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, kart. 129, Korespondence.*

205 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 6, Třídní výkaz 1930/31.*

206 NA Praha. *fond Zemská školní rada Praha, sign. JAF 539/2, kart. 66, Korespondence.*

uzavřením školy uspořádal vrchní učitel Kropp všechny třídní katalogy, matriky žáků obecné i mateřské školy a další knihy a materiály.²⁰⁷ Vlivem hospodářské krize byla firma Johann Liebieg a spol. také nucena přistoupit k rozprodávání budov své továrny a městu nabídla i budovu už nefunkční školy. Město jeho nabídku nakonec přijalo, školu roku 1935²⁰⁸ koupilo, a postupně se tam začaly přesouvat třídy zdejší dívčí obecné školy.²⁰⁹

4. Tabulka: Vývoj počtu žáků v letech 1918-1931 ²¹⁰

Rok	Počet celkem	Počet německých
1918/19	50	15 ?
1919/20	30	16
1920/21	22	12
1921/22	24	13
1922/23	35	16
1923/24	26	13
1924/25	8	8
1925/26	6	6
1926/27	8	8
1927/28	6	6
1928/29	11	11
1929/30	14	14
1930/31	16	16

4.2.3. Znovuotevření školy na přelomu 30. a 40. let

Roku 4. září 1939 žádala firma Johann Liebieg a spol. městskou radu o zpětné zakoupení budovy bývalé německé školy. Chtěla tak znovu otevřít školu pro děti svých dělníků. Pro rok 1939/40 se mělo jednat o jednu třídu a místnost pro učební pomůcky. Další rok by už firma počítala s celou budovou. Školu chtěli otevřít již 1. října. Problém

207 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 11, Korespondence.*

208 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Archiv města Železný Brod, sign. NAD 1023, Kronika 1938-1940, s. 187.*

209 SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy. Železný Brod, 1971, s. 213.*

210 pozn.: Tabulka je založena na základě zkoumání školních třídních výkazů. Otazník je uveden u počtů, které nejsou potvrzeny, nýbrž jen odhadnuty výzkumem a komparací.

byl, že v budově byla zřízena škola česká.²¹¹ Avšak po projednávání se podařilo jednu třídu uvolnit a poskytnut byl i nábytek ze sklářské školy a také školy chlapecké. 2. října mohlo začít vyučování.²¹²

Nastoupilo sedm žáků německé národnosti, kteří, dle školní kroniky „*im Laufe der Jahre vertschechisiert worden waren*“ („v průběhu let byli počestěni“). Bylo tak složitější jejich přeorientování se na výuku německou.²¹³ Protože škola měla tak nízký počet dětí, bylo potřeba souhlas inspektora, který by ke zřízení dal povolení. 1. prosince 1939 tedy proběhla inspekce. Na jejím základě byla škola povolena jako jednotřídní pod názvem *Deutsche Volksschule für Jungen und Mädchen* (Německá obecná škola pro chlapce a dívky) a učitel byl zároveň jejím správcem.²¹⁴ Vedoucím školy byl Julius Schramek, kterého záhy vystřídala Gisela Mathias. Firma pod vedením ředitele Fritze Müllera poskytla nové učební pomůcky a i ty, které ještě byly k dispozici z minulého působení školy.

V roce 1941 umírá vedoucí místního německého školského spolku Stanzl a na tři měsíce jeho místo přejímá Helga Krahl z Mladé Boleslavi. V listopadu 1941 získává funkci ve vedení školy vrchní učitel z Jičína Bertold Schicht, který však v úřadu dlouho nesetřval. Jeho místo obsadila Hilde Hecht. V Jičíně byl také zřízen „*das deutsche Schulamt*“, se kterým byla škola zřejmě úzce spojena. V té době počet žáků vystoupal na 14 dětí. Ze zdravotních důvodů *Fräulein* Hecht ze školy odchází a jako výpomocná učitelka nastupuje Valeska Schöbel z České Lípy. Za jejího působení byly z důvodu špatného ovládní německého jazyka u některých žáků zřízeny kurzy němčiny navíc.

Ve školním roce 1942/43 nastoupilo 27 žáků. Z velké části se jednalo o děti, které „*wieder eingedeuscht werden sollen*“ („měly být znovu poněmčeny“).²¹⁵ Celý rok byla pro zdejší učitele s takovými dětmi těžká práce, protože zejména ve vyšším stupni mnoho žáků německy neumělo. Dr. Rob zaslal žádost na Ministerstvo školství (*Ministerium für Schulwesen*) v Praze na přijetí učitelky Marie Bock jako vedoucí obecné německé školy

211 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 6., Kronika školní 1943.*

212 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Archiv města Železný Brod, sign. NAD 1023, Kronika 1938-1940, s. 187-188.*

213 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 6., Kronika školní 1943.*

214 NA Praha. *fond Ministerstvo školství Praha, sign JAF 371, kart. 2154, Korespondence 1939.*

215 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 6., Kronika školní 1943.*

v Železném Brodě. Předpokládal se vzrůst počtu žáků pro příští rok na 34 žáků (kteří německý jazyk ovládají nedostatečně). Protože v té době byla škola pouze jednotřídní, touto žádostí chtělo vedení školy dosáhnout zřízení třídy druhé. Stávající vedoucí učitelka Valeska Schöbel se měla stát pouze nižší učitelkou a do vedení měla být povolána učitelka jiná. Slečna Schöbel je prý moc mladá pro výkon řídicí funkce. Na její místo by rádi dosadili ženu malíře a pomocného učitele na sklářské škole v Jablonci Adolfa Bocka Marii Bock. Tím by oba mohli žít a pracovat v Železném Brodě. Ona jako školní vedoucí a on jako učitel na brodské sklářské škole, kde dosud žádný německý učitel nebyl. Odpověď na žádost byla taková, že zřízení dvoutřídky není potřeba a nemůže si to ani dovolit v důsledku velkého nedostatku učitelů. Jinak rodina Bock by byla pro město přínosem, zejména malíř Adolf.²¹⁶ Není však známo, zda tedy Marie Bock jako učitelka nastoupila či nikoliv. Každopádně na konci roku 1942/43 bylo 5 dětí přijato na hlavní školu (*Hauptschule*) do Hradce Králové. O prázdninách byla z prostorů vyklizena škola česká a začala probíhat přestavba budovy.

Rok 1943/44 začal o něco později z důvodu ještě nedokončených pracích na budově. Škola se přesunula do prvního patra, kde měla jednu třídu, šatnu a učitelský kabinet. Do školy poté nastoupilo 17 dětí. Druhou třídu na nějaký čas zaplnil dívčí tábor z Kielu. V přízemí byla zřízena mateřská škola. V prostorách byla zrenovována tělocvična, do které bylo využito náradí z místního Sokola. Na začátku roku 1944 školu navštívil školní inspektor K. Tschek z Hradce Králové. V druhém pololetí školu navštěvovalo 9 chlapců a 11 dívek. V dubnu došlo ke změně vedení školy, kdy byla *Frau* Schöbel vystřídána výpomocnou učitelkou Marii Heller. V záznamu kroniky po zakončení roku 1943/44 se podepsali dva lidé Kurt Homman a Martha Dierl, že dnes vystupují. Zřejmě se mohlo jednat o žáky, kteří tento rok školu absolvovali.

Poslední školní rok 1944/45 je z tohoto období jediným rokem, pro který je k dispozici třídní výkaz.²¹⁷ Vedoucím učitelem byla Marie Heller a jako výpomoc J. Hildebrandt. Školu navštěvovalo 22 žáků, jedenáct dívek a jedenáct chlapců. U všech je psaná národnost a vždy i národnost rodičů. Vyskytuje se mnoho případů, kdy se jedná o smíšená manželství. Mimo jiné syn manželů Pospíšilů z Pelechova Gottlieb. Jeho otec Gottlieb (Bohumil) byl národnosti české a matka byla Němka. Uvedená národnost jejich syna byla

216 NA Praha. *fond Ministerstvo školství Praha, sign JAF 371, kart. 2154, Korespondence 1942.*

217 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 6, Třídní výkaz 1944/45.*

německá. Podobně na tom byl Roland Gottwald bydlištěm na Horce 56. Otec Josef pracující jako brusič skla byl národnosti německé a jeho žena byla Češka. Českou matku měla i Eva Flögel z *Heinersdorf* (Jindřichov) u Jablonce. Otec Hans byl povoláním strojvedoucí. Případů smíšených rodin bylo mnohem více avšak jen u jedné smíšené rodiny byla přiznána národnost česká. Byla to rodina výrobce skleněného zboží Franze Klápšthého, který byl Čech. Čistě českou rodinou, která nechala chodit svou dceru Věru do německé školy, byla rodina Bohumila Jakouběho z Jirkova. Ještě se zde však vyskytl jiný případ smíšeného manželství, tentokrát Němce Heinricha Dammberga s Ukrajinkou. Národnost byla přiznána německá.²¹⁸

Škola začala mít od roku 1945 problémy. V lednu, z nedostatku uhlí na topení, se muselo vyučování přesunout do prostoru jídelny firmy Johann Liebig a spol. Bylo upraveno i vyučování, kdy starší ročníky chodily dopoledne a mladší až odpoledne. Poslední záznam v kronice (zřejmě taktéž z ledna) říká, že z nedostatku obytného místa bylo z druhé třídy zřízeno „*Junglehrerwohnung*“ (byt pro mladé učitele).²¹⁹ Tím zápisky ve školní kronice končí. Škola fungovala až do osvobození v květnu 1945. Poté byla nicméně definitivně zrušena.²²⁰

5. Tabulka: Vývoj počtu žáků v letech 1939-1945²²¹

Rok	Počet celkem	Počet německých
1939/40	7	-
1940/41	14	-
1941/42	-	-
1942/43	27	-
1943/44	17	-
1944/45	22	20

218 Tamtéž.

219 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 6., Kronika školní 1943.*

220 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Archiv města Železný Brod, sign. NAD 451, Inventář.*

pozn.: V budově školy byla poté zřízena dívčí obecná škola, která zde byla až do roku 1960. Dnes je budova využívána jako městská knihovna.

221 *pozn.:* Tabulka je založena na základě zkoumání školních třídních výkazů. Otazník je uveden u počtů, které nejsou potvrzeny, nýbrž jen odhadnuty výzkumem a komparací.

4.3. *Mateřská škola německá Železný Brod*

4.3.1. Počátky – Konec 19. století

Německá mateřská škola byla založena při přádelně současně se školou obecnou roku 1883. Docházely do ní děti továrních dělníků jak německých, tak českých. Přestože vykazovala menší počet dětí, udržela se jako soukromá školka, nebo spíše opatrovna, až do roku 1930. Byla vydržována firmou Johann Liebig a spol., spravována vedením školy obecné²²² a placena Schulvereinem.²²³ Oproti škole obecné už nebyla za okupace obnovena.²²⁴

Opatrovnu vesměs, až na některé výjimky, navštěvovaly stejné děti, které poté později pokračovaly na obecné škole. První roky do této opatrovny docházelo poměrně hodně dětí, respektive chovanců (*Zögling*) jak je uváděno v pramenech. Jednalo se o děti ve věkovém rozmezí od jednoho roku do pěti let, které byly právě podle stáří rozděleny do oddělení (*Abteilungen*). Zde to byla oddělení tři, později dvě. Chovanci však přesto zřejmě byli vychovávaní nebo vyučováni v jedné třídě společně, kde je vedl jeden učitel, respektive učitelka. Tou byla v roce 1883/84 *Kindergärtnerin* (učitelka v mateřské školce) Josefine Mück.²²⁵ Dohromady se starala o čtyřicet dětí, u kterých bohužel nelze přesně určit národnost, protože se ve školních záznamech neuváděla. Školní rok začínal zářím a končil červnem. Nejmenší děti se věnovaly hrám, starší už musely i číst a psát.

Protože by bylo zbytečné zde znovu podrobně uvádět jména všech dětí, která jsou již uvedena v kapitole o obecné německé škole, zmíníme se jen o několika, které dále nepokračovaly. Byl to například Fraz Biemann, jehož otec pracoval jako rytec (*Graveur*) ve *Fürstenberg*. Školního roku 1886/87 nastoupila nová učitelka Emi Ströhr, která se starala o 30 dětí. Jejím žákem byl mimo jiné Franz Haun, který byl synem učitele obecné německé školy Michaela Hauna. Jeho dcera Josefine začala opatrovnu navštěvovat v roce 1888/89. Ta už ale na obecné škole nepokračovala. 1890/91 docházel do opatrovny také syn úředníka Alfred Kunze. Zda byli nějak spřízněni s pozdější učitelkou Emi Kunze, nelze potvrdit. Ta se místo Emi Ströhr objevuje ve školním roce 1894/95. Zřejmě se nemůže jednat o jednu a tu samou Emilii, která by se jen provdala za jistého Kunze. Bylo

222 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Mateřská škola německá Železný Brod, sign. NAD 455, Inventář.*

223 SOKA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8, Karton 129.*

224 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Mateřská škola německá Železný Brod, sign. NAD 455, Inventář.*

225 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 2, Výkaz o docházce 1883/84.* Pozn.: tento výkaz chovanců z mateřské školy je mylně uložen ve fondu školy obecné.

by to proti takzvanému celibátu učitelek, který platil do roku 1919. Pokud chtěly vykonávat svou profesi, musely být svobodné a nebo vdovy.²²⁶

Ze stejného roku je k dispozici dokument „*Statut des Kindergartens*“, tedy jakýsi řád pro mateřskou školu. Podle tohoto „Statutu“ škola spadala pod správu firmy Johann Liebieg a Comp. v Reichenbergu (Liberci), pedagogické vedení zaujímal samotný vedení mateřské školy, čili ředitel. Děti si měly s sebou brát potraviny, rodiče museli nepřítomnost svých dětí vždy hlásit a omluvit, a další podobné pokyny. Řád byl za firmu Johann Liebieg a spol. podepsán Theodorem Liebiegem v Liberci dne 20. května 1894.²²⁷

Ze stejného roku je k vidění také rozepsaný rozvrh, nebo spíše plán činností (*Beschäftigungsplan*) určený pro německou mateřskou školu. Zřejmě ho sestavil Paul Abrahamem, který byl v této době jejím ředitelem. Díky tomuto plánu se můžeme dozvědět, čemu se ve škole věnovali a s jakým týdenním rozsahem. „Vyučování“, nebo spíše činnosti probíhaly od pondělí do soboty a to jak dopoledne tak i odpoledne. Podle plánu se v pondělí děti hned ráno, od 9 do 10 hodin, věnovaly stavění (*Bauen*). Mohlo se jednat o stavění z kostek či jiných předmětů a materiálu. Na další hodinu, 10 až 11, je v rozvrhu pro všechny dny v týdnu „*Anschauliche Besprechungen, Memorieren, Erzählen*“. Pravděpodobně mohly hodiny probíhat v podobě učení se určitých věcí na základě názorných příkladů, situací a vyprávění. V době poledne, 11 až 12 hodina, probíhaly pohybové hry či zpěv. Hry se za příznivého počasí konaly venku, jinak v prostorách školy. Odpolední program se nesl spíše ve znamení her nebo volna. Vychovatel si mohl zvolit, čím se děti měly zabývat. Na výběr bylo „*Stäbchenlegen*“ (zřejmě skládání obrazců z dřevěných tyček), „*Verschränken*“ (nějaké křížení či překládání) nebo „*Frei*“ (tedy volno, nebo volná zábava). Od 3 do 4, v letním období až do 5 hodin, probíhaly pohybové hry, zpěv nebo volno. Na úterý dopoledne bylo naplánováno „*Flechten*“ (pletení). Zda se opravdu jednalo o pletení s jehlicemi či jiný druh pletení není jasné. Odpolední program probíhal stejně jako den předcházející. Ve středu bylo na plánu navrženo „*Nähen*“, tedy šití. Opět se můžeme ptát, zda chovanci v mateřské škole se již v takto raném věku mohli věnovat takové činnosti. Čtvrteční dopolední vyučování bylo věnováno kreslení (*Zeichnen*), v pátek stavění a v sobotu pletení.²²⁸ Odpoledne se neslo opět v duchy volných her.

226 BLAŽKOVÁ Lucie: *Obraz učitelky v českých zemích na konci 19. století*. Bakalářská práce, Masarykova univerzita, Brno, 2012, s. 33.

227 NA Praha. *fond Zemská školní rada Praha, sign. JAF 539/1/2, kart. 177, Korespondence 1894.*

228 *Tamtéž.*

Bohužel docházelo i k úmrtí dětí pravděpodobně buď z důvodů nakažlivých nemocí, nehod nebo z jiných důvodů. Právě v roce 1894 zemřel Josef Hartig, syn dozorce (*Aufseher*) Emila Hartiga. Nebo o dva roky později Adolf Broutschek, také syn dozorce. Ve stejném roce zemřela i Anna Weiß. Důvody úmrtí těchto dětí nejsou zmíněny. Objevuje se však i tragický případ, kdy se jedna dívka utopila v Jizeře.

6. Tabulka: Vývoj počtu chovanců v letech 1883-1900 ²²⁹

Rok	Počet celkem	Počet německých
1883/84	40	23 ?
1884/85	43	25 ?
1885/86	36	20 ?
1886/87	31	17 ?
1887/88	35	20 ?
1888/89	37	15 ?
1889/90	32	19 ?
1890/91	35	19 ?
1891/92	40	16 ?
1892/93	40	20 ?
1893/94	36	22 ?
1894/95	29	15 ?
1895/96	31	18 ?
1896/97	30	17 ?
1897/98	26	15 ?
1898/99	23	15 ?
1899/1900	31	13 ?

4.3.2. První polovina 20. století

Na počátku nového tisíciletí poklesl počet dětí na průměrných 30. V roce 1900 zřejmě zemřel úředník Anton Pohl, který měl mnoho dětí, které docházely i do školy obecné. Za jeho nejmladší dceru Adele ručil její dědeček Karl With. V roce 1902 se přestěhovala, pravděpodobně i s rodinou.

²²⁹ pozn.: Tabulka je založena na základě zkoumání katalogů mateřské školy. Otazník je uveden u počtů, které nejsou potvrzeny, nýbrž jen odhadnuty výzkumem a komparací.

V roce 1905/06 propukla epidemie spalniček, takže skoro polovina dětí musela zůstat doma. Byl mezi nimi i Walter Möchel narozený v Šumburku nad Desnou. Po docházce ve škole mateřské (1907) se přestěhoval do Tanvaldu. Následujícího roku školu navštěvovali sourozenci Helene a Hermann Schär. Jejich otec Josef Schär byl ředitelem. Avšak nemůžeme s přesností říci, čeho ředitelem byl.

Za dobu trvání opatrovny se vyskytlo mnoho nemocí, ale často to nebylo tak vážné. Například roku 1910/11 se zároveň objevily spalničky a neštovice, ale naštěstí bez následků. Mezi dětmi, kterým se spalničky vyhnuly, byl Hans Leubner rodem v Grünau, jehož otec byl strojařem (*Maschinenbauer*).

V roce vypuknutí světové války 1914/15 klesl počet dětí na 20.²³⁰ Mezi nimi byl Josef Ullrich, který se svým otcem zřejmě dojížděl do Brodu přímo z Jablonce. Tragický musel být osud rodiny Wit. Vdova Franziska přišla o manžela a v roce 1916 jí zemřel i syn Wilhelm.

O rok později (1917/18) dochází k výměně učitelky. Stala se jí Irma Geißler, která ale z důvodu vážné nemoci byla již v roce 1919 vystřídána Marií Meissner. Konec války a vznik Československa se na počtu dětí citelně podepsalo. Ve školním roce 1919/20 jich docházelo jen osm. Národnost se začala uvádět až roku 1921/22. Z devíti dětí byly čtyři národnosti německé, převážně potomci úředníků. Další rok byly jen tři německé děti z deseti. V říjnu se k tomu třetina dětí nakazila černým kašlem a s doporučením úředního lékaře byla zprávou z Okresního školního výboru v Semilech škola na čtrnáct dní uzavřena.²³¹

Rok 1923/24 měl ovlivnit chod školy mateřské stejně jako školy obecné. Dle seznamu poskytnutého semilskému školnímu výboru byly v mateřské škole zapsány z celkových jedenácti jen tři děti národnosti německé. To se mělo (jak už bylo pojednáno v kapitole o škole obecné) změnit výnosem Ministerstva školství ze srpna 1923.²³² Jenže k zamezení docházky českých dětí do školy německé zcela nedošlo. V říjnu 1924 upozorňuje Okresní školní výbor v Semilech vedení mateřské školy, že je nepřípustné, aby ji navštěvovalo z celkových třinácti dětí osm dětí českých. Prý „zaniká pravý účel tamní školy mateřské,

230 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Mateřská škola německá Železný Brod, sign. NAD 455, kart. 1, Výkaz o docházce 1914/15.*

231 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 11, Korespondence.*

232 *Sborník okresu železnobrodského: listy pro pěstování vlastivědy: pro školu a dům. I. (I.), Železný Brod: Budeč železnobrodská, 1923/24, s. 32.*

kteřá má svěřence své účelně vésti a vychovávat v době předškolní právě na podkladě rozvoje dětské mluvy mateřské.²³³ „Vydržovatel“ školy měl tedy přestat přijímat české děti a přesvědčit rodiče, aby své děti zapsali do české školy v Železném Brodě.²³⁴ Dne 19. února 1924 však byla ještě poslána zpráva z Okresního školního výboru v Semilech adresována Presidiu Zemské školní rady v Praze. Tyto české děti prý nemají možnost navštěvovat českou mateřskou školu v Železném Brodě, která sice ve městě byla zřizena, ale počátkem školního roku 1923/1924 byla přechodně uzavřena. Bylo zde totiž nutné umístit nově povolenou odbočku měšťanské dívčí školy, pro kterou nebyla nalezena žádná vhodná místnost. V roce 1924 se však očekávalo vystavění prostor pro tuto instituci a tak se mohla česká opatrovna ve školním roce 1924/1925 znovu vrátit do své budovy a být otevřena. Vzhledem k tomu, že správa německé soukromé školy od roku 1923 nesměla přijímat děti české národnosti, mělo být co nejrychleji uděláno opatření, aby se české děti mohly přemístit do české mateřské školy.²³⁵

Opravdu se tomu tak stalo. Od roku 1925/26 mateřskou školu navštěvovaly jen děti národnosti německé. Došlo také k výměně učitelky. Stala se jí Marie Ullmann. Opět propukla epidemie černého kašle. Nevyhnula se jí ani dcera zřejmě původně libereckého hoteliéra Johanna Wanky Elisabeth, která ještě toho roku ze školy vystoupila.

Roku 1927/28 opět došlo ke změně učitelky. Nastoupila Edeltrud Rumler, která měla až do konce fungování školy na starost vlastně jen čtyři chovance. Mezi nimi například druhá dcera Johanna Wanky Ilse. Ona, Gretel Michler, Annelies Rösler a Hans Heinz Skrbek tvořili poslední děti navštěvující tuto mateřskou školu, která byla roku 1930 uzavřena.²³⁶

7. Tabulka: Vývoj počtu chovanců v letech 1900-1930 ²³⁷

Rok	Počet celkem	Počet německých
1900/01	27	11 ?
1901/02	25	7 ?

233 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451, kart. 11, Korespondence.*

234 Tamtéž.

235 NA Praha. *fond Zemská školní rada Praha, sign. JAF 539/2, kart. 66, Korespondence 1924.*

236 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Mateřská škola německá Železný Brod, sign. NAD 455, kart. 2., Výkaz o docházce 1929/30.*

237 pozn.: Tabulka je založena na základě zkoumání katalogů mateřské školy. Otazník je uveden u počtů, které nejsou potvrzeny, nýbrž jen odhadnuty výzkumem a komparací.

1902/03	32	14 ?
1903/04	26	10 ?
1904/05	29	10 ?
1905/06	32	11 ?
1906/07	28	9 ?
1907/08	23	10 ?
1908/09	19	8 ?
1909/10	24	6 ?
1910/11	31	7 ?
1911/12	32	9 ?
1912/13	35	9 ?
1913/14	24	6 ?
1914/15	22	5 ?
1915/16	28	6 ?
1916/17	27	6 ?
1917/18	21	6 ?
1918/19	20	12 ?
1919/20	8	8
1920/21	7	6 ?
1921/22	9	4
1922/23	10	3
1923/24	11	3
1924/25	13	5
1925/26	8	8
1926/27	10	10
1927/28	6	6
1928/29	4	4
1929/30	4	4

5. Závěr

Cílem této práce bylo zmapovat německou menšinu ve městě Železný Brod v období 19. století a první poloviny století dvacátého. Město bylo vždy městem českým, přesto se v něm německé obyvatelstvo vyskytovalo již od jeho vzniku. Doložitelný počet je však až z druhé poloviny 19. století. Teprve ze sčítání lidu roku 1880 se na základě obcovací řeči dají zaznamenat přesnější údaje.

Pomocí pramenů a literatury bylo zjištěno, že v průběhu druhé poloviny 19. století docházelo k postupnému nárůstu počtu německého obyvatelstva v Železném Brodě. Na zvýšení počtu místních Němců mělo bezesporu vliv založení místní bavlnářské přádelny liberecké firmy Johann Liebieg a spol. v roce 1866. Továrna do města přilákala nové pracovníky z blízkého okolí, ale i ze vzdálenějších oblastí, jako například z rakouského či německého území. Nižší pozice, například dělnické, zastávali zejména Češi. Naproti tomu vyšší pracovní pozice byly obsazeny převážně příslušníky německé národnosti. Zaměstnání byli hlavně jako tovární úředníci nebo mistři na dílnách. Místní Němci však pracovali i v jiných odvětvích. Jednalo se o truhláře, klempíře, zámečníky, drážní úředníky, kočí, kováře a v pozdější době brusiče skla či sklářské výrobce.

Německé rodiny bydlely na různých místech města, ale nejvíce se jich vyskytovalo v přímé blízkosti továrny, neboť zde byla vybudována obytná kolonie pro zaměstnance a jejich rodiny. Pro jejich děti vznikla roku 1883 obecná a mateřská škola. Převážně je navštěvoval větší počet dětí českých, což bylo hlavně v době po vzniku Československa terčem kritiky místních obyvatel. I to přispělo k zákazu docházky českých dětí do těchto zařízení a později, mimo jiné z důvodu nízkého počtu žáků, k jejich uzavření. Krátkého vzkříšení se obecná škola dočkala v roce 1939, kdy byla opět otevřena a fungovala až do konce druhé světové války. V té době se ve městě pohybovalo i několik německých důstojníků, kteří sem přišli za okupace. Mnoho z nich potkal po konci války neblahý osud.

Z výsledků mého bádání vyplývá postupný nárůst počtu německých obyvatel v Železném Brodu zejména v období přelomu 19. a 20. století. Nejvyššího počtu bylo dosaženo krátce před první světovou válkou. Většina německého obyvatelstva, především pracující v místní přádelně, měla slušný životní standart. Po vzniku Československa se změnilo postavení místních německých obyvatel a klesl i jejich počet. Po druhé světové válce místní německá menšina téměř vymizela.

6. Seznam pramenů a literatury

6.1. *Prameny*

1. SOkA Jablonec nad Nisou. *fond Obecná škola německá Železný Brod, sign. NAD 451.*
2. SOkA Jablonec nad Nisou. *fond Mateřská škola německá Železný Brod, sign. NAD 455.*
3. SOkA Semily. *fond Okresní školní výbor Semily, sign. NAD 8.*
4. NA Praha. *fond Zemská školní rada Praha – část 1869-1918, sign. JAF 539/1/2, kart. 177.*
5. NA Praha. *fond Zemská školní rada Praha – část 1919-1952, sign. 539/2, kart. 63.*
6. NA Praha. *fond Ministerstvo školství, Praha, sign JAF 371, kart. 2154.*
7. SOkA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart.1, Kronika.*
8. *SOkA Jablonec nad Nisou. fond Archiv města Železný Brod, sign. NAD 1023, Kronika 1848 – 1867.*
9. SOkA Jablonec nad Nisou. *fond Archiv města Železný Brod, sign. NAD 1023, Kronika 1938-1940.*
10. *Další omezování výroby v továrnách Liebiegova koncernu. Úplné zastavení továrny v Železném Brodě. Ještědský obzor: orgán československé sociálně-demokratické strany dělnické v Podještědí. 21. (XXII.), květen 1930, Liberec.*
11. SOMMER, Johann Gottfried: *Das Königreich Böhmen: Bund II. Bunzlauer Kreis.* Praha, 1834.
12. MIZERA, František: *Popis okresního hejtmanství Semilského.* Praha, 1888.
13. ŠIMON, Jan: *Paměti města Železného Brodu na Jizeře.* Turnov, 1893.
14. KUDRNÁČ, Václav: *Adresář politického okresu Semilského.* Turnov, 1900.
15. *Sborník okresu železnobrodského: listy pro pěstování vlastivědy: pro školu a dům. Železný Brod: Budeč železnobrodská, 1923-1930.*

16. *100 Jahre Johann Liebieg & Comp.: eine Gedenkbuch für Jene, die Nach und Kommen.* Warnsdorf. Reichenberg, 1928.

6.2. **Literatura**

1. SOCHOR, František: *Železnobrodské letopisy.* Železný Brod, 1971.
2. UHLÍŘ, Jan a spol.: *Železný Brod: Fotografie, pohlednice, tiskoviny a jiné sběratelské zajímavosti.* 2001, Železný Brod.
3. ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.,* Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4.
4. VOZKOVÁ, Eva: *Z historie školství v Železném Brodě,* in: *Od Ještěda k Troskám, III. (XIX.),* říjen 1997, Turnov, s. 43-44.
5. STANĚK, Petr: *Jablonec nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst.* Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013.
6. Melanová, Miloslava: *Zrod a vzestup libereckých podnikatelů – Liebiegové.* In: *Osobnosti v dějinách regionu. 1. Přednáškový cyklus / Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2004*
7. KUČA, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. VIII. díl, V-Ž.* Praha: Libri, 2011.
8. RŮŽKOVÁ, Jiřina: *Historický lexikon obcí České Republiky 1869-2005.* Český Statistický úřad, Praha, 2006.
9. MLEZIVA, Š., KUČA, K.: *Historický lexikon městysů a měst: vývoj postavení a funkce městských sídel v dějinách územněsprávního členění českých zemí od roku 1850 do současnosti.* Baset, Praha, 2006.
10. ZEMAN, Jaroslav: *Liberec : urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky.* Knihy 555, Liberec, 2011.
11. KŘEN, Jan. *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780-1918.* Vyd. 4., V nakl. Karolinum 1. Praha: Karolinum, 2013, ISBN 978-80-246-2177-7.
12. BLAŽKOVÁ Lucie: *Obráz učitelky v českých zemích na konci 19. století.* Bakalářská práce, Masarykova univerzita, Brno, 2012.

6.3. Elektronické zdroje

1. Sčítání lidu v Rakousko-Uhersku (1868-1910). In: *Český statistický úřad* [online]. [cit. 2016-02-13]. Dostupné z:
https://www.czso.cz/csu/sldb/scitani_lidu_v_rakousko_uhersku_-1868_1910-
2. Národnosti v ČR od r. 1921. In: *Český statistický úřad* [online]. [cit. 2016-02-13]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/narodnosti_v_cr_od_r_1921

Seznam příloh

Tabulka: Vývoj počtu německých obyvatel podle sčítání lidu (1880 – 1930)

Tabulka: Vývoj počtu žáků německé obecné školy (1883-1945)

Tabulka: Vývoj počtu chovanců německé mateřské školy (1883-1930)

Tabulka: Německé rodiny v Železném Brodě (1883-1945)

Ilustrace: Poříč - Mapa stabilního katastru z roku 1843

Ilustrace: Plán továrny

Ilustrace: Přádělna – vpravo ubytovny se školou, rok 1902

Ilustrace: Areál Liebiegovy přádelny v předu s ubytovnami a školou, rok 1905

Ilustrace: Pohled z Horecké stráně (přádělna vzadu), rok 1910

Ilustrace: Hotel "Město Hamburg", rok 1912

Ilustrace: Pohled od Vrátu, rok 1925

Ilustrace: Areál přádelny s obytnou kolonií, školou (vlevo), hotelem (vpravo) a panským domem (vzadu), rok 1930

Ilustrace: Ilustrace školní kroniky 1943

Přílohy

Tabulky

8. Tabulka: Vývoj počtu německých obyvatel podle sčítání lidu (1880 – 1930)

Rok	celkem ²³⁸	Němců
1869	2324	-
1880	2855	42 ²³⁹
1890	3164	119 ²⁴⁰
1900	3063	-
1910	3498	132 ²⁴¹
1921	3308	111 ²⁴²
1930	3808	-

9. Tabulka: Vývoj počtu žáků německé obecné školy (1883-1945) ²⁴³

Rok	Počet celkem	Počet německých
1883/84	54	29 ?
1884/85	56	23 ?
1885/86	73	26 ?
1886/87	72	30 ?
1887/88	85	35 ?
1888/89	78	41
1889/90	33	24 ?
1890/91	44	27 ?
1891/92	58	24 ?
1892/93	57	30 ?
1893/94	54	26 ?
1894/95	59	34 ?
1895/96	63	33 ?

238 RŮŽKOVÁ, Jiřina: *Historický lexikon obcí České Republiky 1869-2005*. Český Statistický úřad, Praha, 2006.

239 SOKA Jablonec nad Nisou. *fond Fišer Michael Antonín – osobní fond Železný Brod, sign. NAD 965, kart. I, Kronika*.

240 STANĚK, Petr: *Jablonec nad Nisou a Železný Brod 1880–1921, Proměny průmyslových měst*. Bakalářská práce, Technická univerzita v Liberci, 2013, s. 88.

241 Tamtéž.

242 Tamtéž.

243 pozn.: Tabulka je založena na základě zkoumání třídních výkazů. Otazník je uveden u počtů, které nejsou potvrzeny, nýbrž jen odhadnuty výzkumem a komparací.

1896/97	55	38 ?
1897/98	50	33 ?
1898/99	51	33 ?
1899/1900	50	31 ?
1900/01	46	30 ?
1901/02	51	31 ?
1902/03	51	26
1903/04	52	28
1904/05	54	27
1905/06	53	22
1906/07	54	26
1907/08	41	21
1908/09	36	18
1909/10	35	18 ?
1910/11	42	19 ?
1911/12	52	20 ?
1912/13	46	18 ?
1913/14	40	17 ?
1914/15	47	15 ?
1915/16	56	16 ?
1918/19	50	15 ?
1919/20	30	16
1920/21	22	12
1921/22	24	13
1922/23	35	16
1923/24	26	13
1924/25	8	8
1925/26	6	6
1926/27	8	8
1927/28	6	6
1928/29	11	11
1929/30	14	14
1930/31	16	16
1939/40	7	-
1940/41	14	-
1941/42	-	-

1942/43	27	-
1943/44	17	-
1944/45	22	20

10. Tabulka: Vývoj počtu chovanců německé mateřské školy (1883-1930) ²⁴⁴

<i>Rok</i>	<i>Počet celkem</i>	<i>Počet německých</i>
1883/84	40	23 ?
1884/85	43	25 ?
1885/86	36	20 ?
1886/87	31	17 ?
1887/88	35	20 ?
1888/89	37	15 ?
1889/90	32	19 ?
1890/91	35	19 ?
1891/92	40	16 ?
1892/93	40	20 ?
1893/94	36	22 ?
1894/95	29	15 ?
1895/96	31	18 ?
1896/97	30	17 ?
1897/98	26	15 ?
1898/99	23	15 ?
1899/1900	31	13 ?
1900/01	27	11 ?
1901/02	25	7 ?
1902/03	32	14 ?
1903/04	26	10 ?
1904/05	29	10 ?
1905/06	32	11 ?
1906/07	28	9 ?
1907/08	23	10 ?
1908/09	19	8 ?
1909/10	24	6 ?
1910/11	31	7 ?

²⁴⁴ pozn.: Tabulka je založena na základě zkoumání katalogů mateřské školy. Otazník je uveden u počtů, které nejsou potvrzeny, nýbrž jen odhadnuty výzkumem a komparací.

1911/12	32	9 ?
1912/13	35	9 ?
1913/14	24	6 ?
1914/15	22	5 ?
1915/16	28	6 ?
1916/17	27	6 ?
1917/18	21	6 ?
1918/19	20	12 ?
1919/20	8	8
1920/21	7	6 ?
1921/22	9	4
1922/23	10	3
1923/24	11	3
1924/25	13	5
1925/26	8	8
1926/27	10	10
1927/28	6	6
1928/29	4	4
1929/30	4	4

11. Tabulka: Německé rodiny v Železném Brodě (1883-1945): Seznam rodin, které na základě výzkumu třídních katalogů, byly prokazatelně německé národnosti

Otec	Zaměstnání	Děti	Bydliště	Místo původu	Odchod
Noswitz Wilhelm	ředitel továrny	Albertina, Karl	ŽB ²⁴⁵ 302, 340	-	-
Augsten Franz	dozorce v továrně	Anna, Bertha	ŽB	-	Hennersdorf
Pohl Anton	tovární úředník	Magdalene, Johann, Antonia Gizela, Anton, Marie, Elsa, Amalie, Wilhelmine, Adele	ŽB 313	Polubný	-
Gottstein Friedrich	zámečník	Alfred, Alfons, Margaretha	ŽB 313	Saalfeld, Sachsen-Meiningen	Wolmsdorf

Gottstein August	klempíř	Friedrich, Marie, Augustin, Anna, Bertha, Ida, Robert	ŽB 333	Vrchlabí	-
Gottstein Johann	zámečník	Gustav, Emil, Otto, Max	ŽB 313, 334	Oberaltstadt bei Trautenau	-
Grummich Josef	tovární úředník	Hugo, Bertha, Adele, Otto	ŽB 338	-	-
Seibt Franz	-	Anna, Josef, Marie, Emma, Franz	ŽB	Harcov	-
With Karl	tovární úředník	Karl, Berta, Emma, Aloisia, Gabriele, Ella Marie, Frida	ŽB 314	Vítkovice	Jablonec
Höltzschl Victor	vrchní učitel	Wilhelmine	ŽB	-	-
Richter Josef	učitel	Josef, Martha	ŽB	Krombach	-
Wermuth Josef	vedoucí školy	Iduna, Siegfried	ŽB	Brundorf, Steiermark	-
Heindorfer Josef	pracovník v továrně, zámečník	Josefine, Josef	ŽB 205	Krásný les u Ústí nad Labem	-
Broutschek Wenzel	dozorce v továrně (v čistírně)	Richard, Emma, Gustav, Pauline, Reinhold, Rudolf, Ella, Adolf	ŽB 333, 314	Liberec	-
Ritwal Joachim	pracovník v továrně	Victor	ŽB 332	Engenthal	-
Renner Wincenz	truhlář	Emilie, Ernst, Wenzel, Frida	ŽB 313	Vrchlabí	-
Rösler Josef	obsluha válcovacího stroje	Sofie, Rudolf, Karl, Heinrich, Wilhelm, Amalia, Elisabeth,	ŽB 228, 332	Hodkovice nad Mohelkou	-
Rösler Johann	tovární úředník	Walther	ŽB 311	Jablonec	Šumbruk, Tanvald
Hoffmann Franz	<i>Krempelmeister</i>	Anna, Franz, Bertha, Marie, Rudolf	ŽB 332	Liberec	-
Hoffmann Otto	tovární úředník	Irene	ŽB 311	Zittau	Zittau

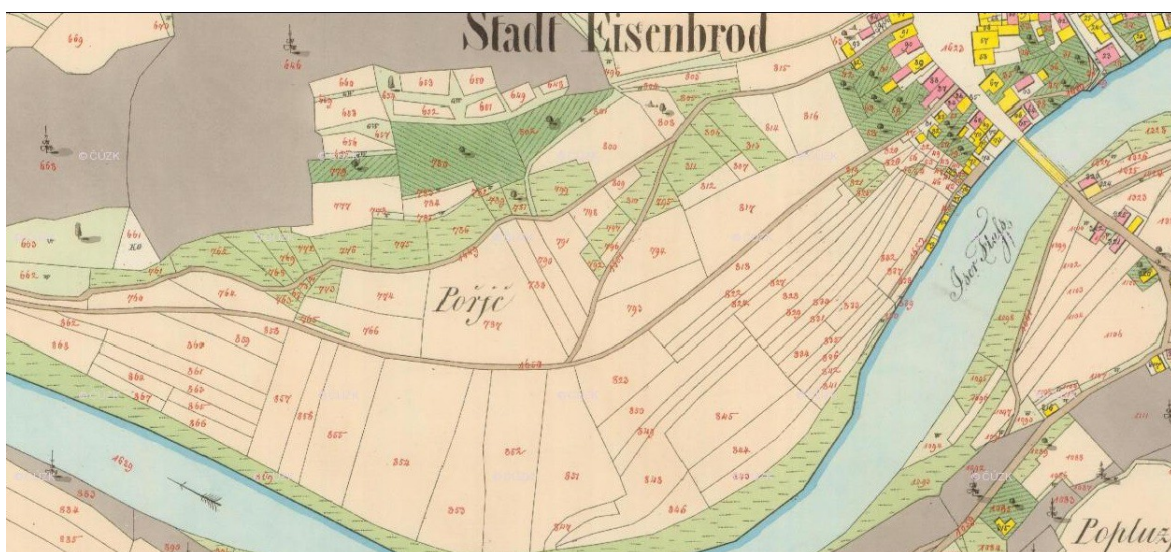
Hartig Emil	dozorce v továrně	Marie, Anna, Emil	ŽB 280, 320	Hartau	-
Rösel Karl	četník	Bruno, Karl	ŽB 134	Woffendorf	-
Niederle Heinrich	portýr	Heinrich, Camyllus, Marie	ŽB 333, 313	Jičín	-
Stehr Johann	přadlák	Emil, Josef, Heinrich, Wilhelm	ŽB 316	Rochlice	-
Thierfelder Julius	dražní úředník	Johanna, Gustav	ŽB	Videň	-
Hausmann Johann	truhlář	Marie, Sophie	ŽB 313	-	-
Ullmann Franz	vreční mistr v přádelně	Marie, Klara, Franz, Rudolf	ŽB 311	Tanvald	-
Schier Wilhelm	dozorce v továrně	Heinrich, Johann, Wilhelm, Anna, Hermann, Marie	ŽB 316, Bratříkov 57	Rochlice	-
Schier Anton	-	Hermina	Bratříkov 57	-	-
Habenicht Josef	kočí (vozka)	Elisabeth, Marie	ŽB 64	Seifersdorf	-
Pluharsch Franz	hostinský	Elisabeth, Marie, Franz, Anna	ŽB 280	Kamení	Litoměřice
Hantschl Franz	ředitel ve Svárově	Hermina	Svárov	-	-
Wistner Rudolf	zámečník	Rudolf	ŽB 332	-	Mladá Boleslav
Weber Franz	hlídač na dráze	Adele, Margarete	ŽB 320	Český Dub	-
Nigrin Heinrich	přádelní mistr	Rudolf	ŽB 328	Zittau	-
Schwarz Hugo	truhlář	Walter, Josef	ŽB 332	Tanvald (Žďár)	Zelená Hora (Slezsko)
Braun Heinrich	kovář	Anna, Rosa, Hilda	ŽB 315	Vítkovice	-
Elger Karl	tovární úředník	Hermann, Rosa	ŽB 411	Liberec	-
Schlenz Oskar	tovární úředník	Elisabeth, Rosa	ŽB 312	Šluknov	Liberec
Möller Ludwig	mistr	Rudolf, Gertrud, Martha	ŽB 312	-	-
Stary Hugo	tovární	Marie, Fritz,	ŽB 411	-	-

	úředník	Hugo, Erhard			
Krusche Oktavian	ředitel továrny	Otto Erich, Paul Rudolf	ŽB	-	-
Knebel Franz	tovární úředník	Franz, Martha, Johanna, Otto	ŽB 334, 312	Dolní Bousov	-
Knebel Josef	topič, <i>deutsche Wehrmacht</i>	Gerhard, Gertrud, Elisabeth	ŽB 389	Dolní Bousov	-
Duffek Anton	malíř	Marie	ŽB 334	Dešná, Zbraslav	-
Rumler Josef	tovární úředník	Anna, Josef, Edeltrude, Olga, Paul	ŽB 411	Horní Brusnice	-
Geisler Oskar	tovární úředník	Edeltrude	ŽB 411	Friedland	-
Feix Adolf	tovární úředník	Adolf Liebhart	ŽB 341	Rychnov	-
Michler Alfred	tovární úředník	Ewin, Gerta, Alfred, Hermann	ŽB 328	-	-
Maschek (Mašek) Josef	tovární úředník	Karl, Hermine	ŽB	Skuhrov	-
Müller Friedrich	ředitel	Gertrud	Svárov	Svitavy	-
Rob Adalbert	vedoucí školy	Otmar Adalbert	ŽB 331	Sušice	-
Mikesch Josef	pracovník v továrně	Helene	ŽB 334	-	-
Borufka Josef	tovární úředník	Margarete	ŽB 410	Borovička	Budapešť
Kropp Johann Rudolf	vedoucí školy	Sieghard	ŽB 331	Liberec	Liberec
Felber Robert	drážní úředník	Robert	Hrubá Horka 20, Brodec 25	-	-
Kühnel Emil	tovární zahradník	Otto	-	Jablonné v Podještědí	Ober- Hammersdorf
Körner Ernst	tovární úředník	Ingeborg	ŽB 340	Liberec	-
Wanka	hoteliér	Elisabeth, Ilse	ŽB	Liberec	-

Johann					
Rösler Walter	tovární úředník	Annelies	ŽB	Liberec	-
Skrbek Ernst	tovární úředník	Hans Heinz	Příchovic e	-	-
Horatschek Josef	vedoucí oddělení ve firmě	Peter	ŽB 340	-	-
Pospíšil Gottlieb (Bohumil)	-	Gottlieb (Bohumil)	Pelechov	-	-
Schwabe Anton	Regierungs baurat der Lufter	Annelotte	ŽB	-	-
Laurenz Bruno	<i>Einrichter</i>	Ursula	ŽB	Bennau	-
Schwabe Isidor	major	Jürgen	ŽB	-	-
Gottwald Josef	brusič skla	Roland	Hrubá Horka 56	-	-
Schwihla Franz	-	Hanna	ŽB 302	Praha	-
Belke Theodor	svářeč	Annemarie, Klaua	ŽB 52	Bremen	-
Flögel Hans	strojvedoucí	Eva	ŽB 1	Jindřichov	-
Hintsche Walter	strojní zámečnick	Ruth	ŽB 411	Dessau	-
Schuhmeyer Franz	sklářský výrobce	Lieschotte, Karl Heinz	Koberov y 58	Jablonec	-
Kraus Victor	zámečnick	Ferdinand	ŽB 4	Vrchlabí	-
Laurenz Bruno	<i>Einrichter</i>	Arno	ŽB	-	-
Swarovsky Johann	-	Johann	Pelechov 12	-	-
Seiboth Franz	dělník	Jaroslav	Zásada 280		
Seidel Josef	služba na dráze	Milena	ŽB 425	-	-
Dammberg Heinrich	-	Amelie	ŽB 369	-	-
Martinenko	-	Alla	ŽB 369	-	-

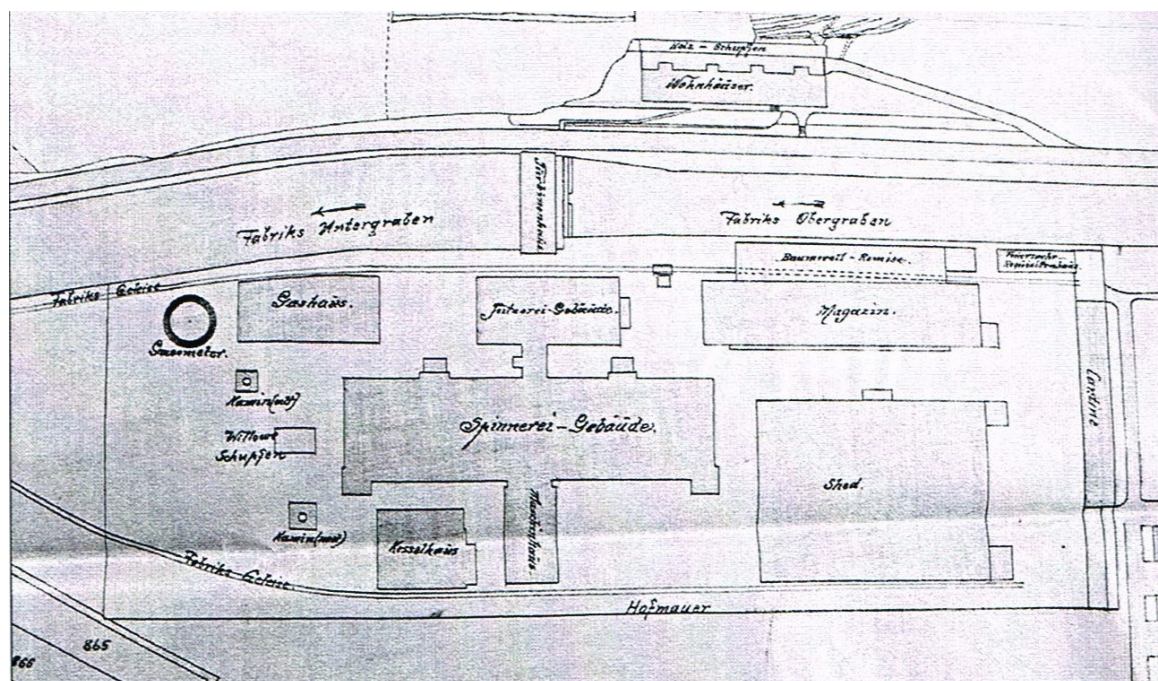
Wera					
Satrapa Walter	-	Erich	ŽB		
Renner B.	-	Franz	Jesenný	-	-

Ilustrace

1. Ilustrace: Poříč - Mapa stabilního katastru z roku 1843

246

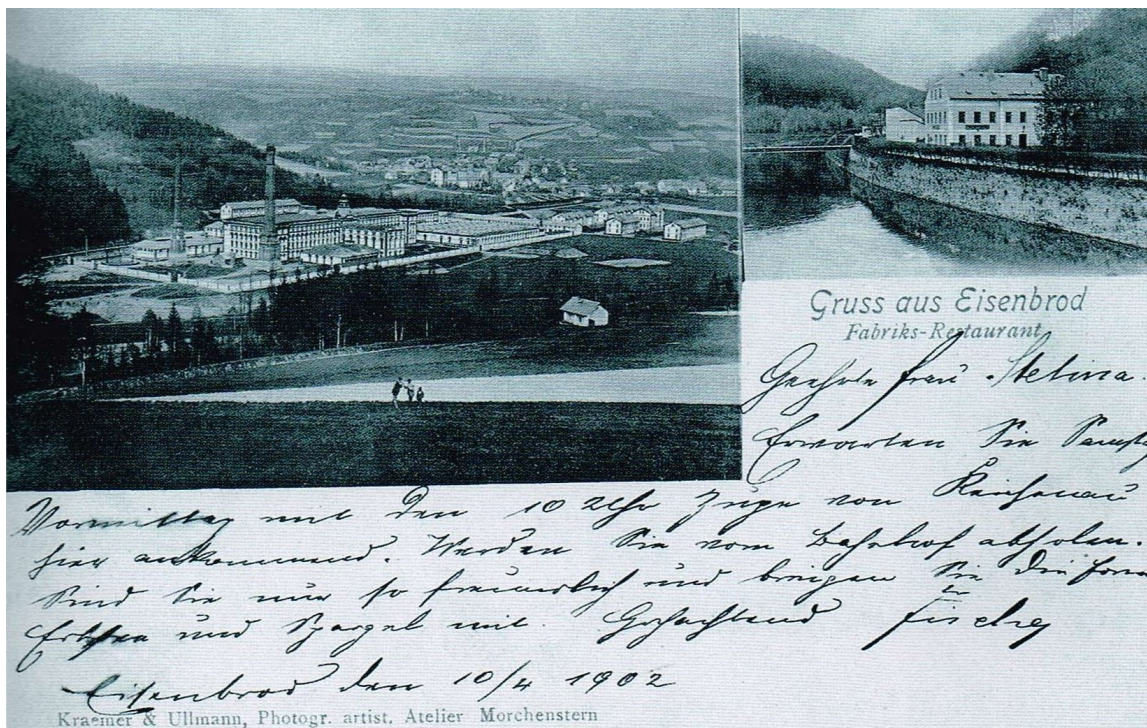

2. Ilustrace: Plán továrny

247

246 Železný Brod. In: *Stabilní katastr* [online]. [cit. 2016-02-11]. Dostupné z: http://archivnimapy.cuzk.cz/cio/data/main/cio_query_01.html?mapno_cm=c9398-1

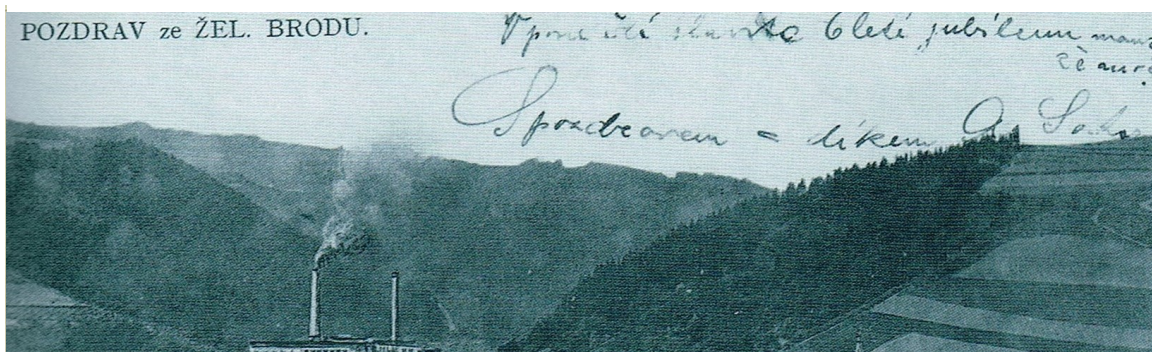
247 ŠOUREK, Ladislav: *Za tajemstvími kraje pod Kozákovem II.*, Turnov, 2013, ISBN 978-80-87141-27-4.

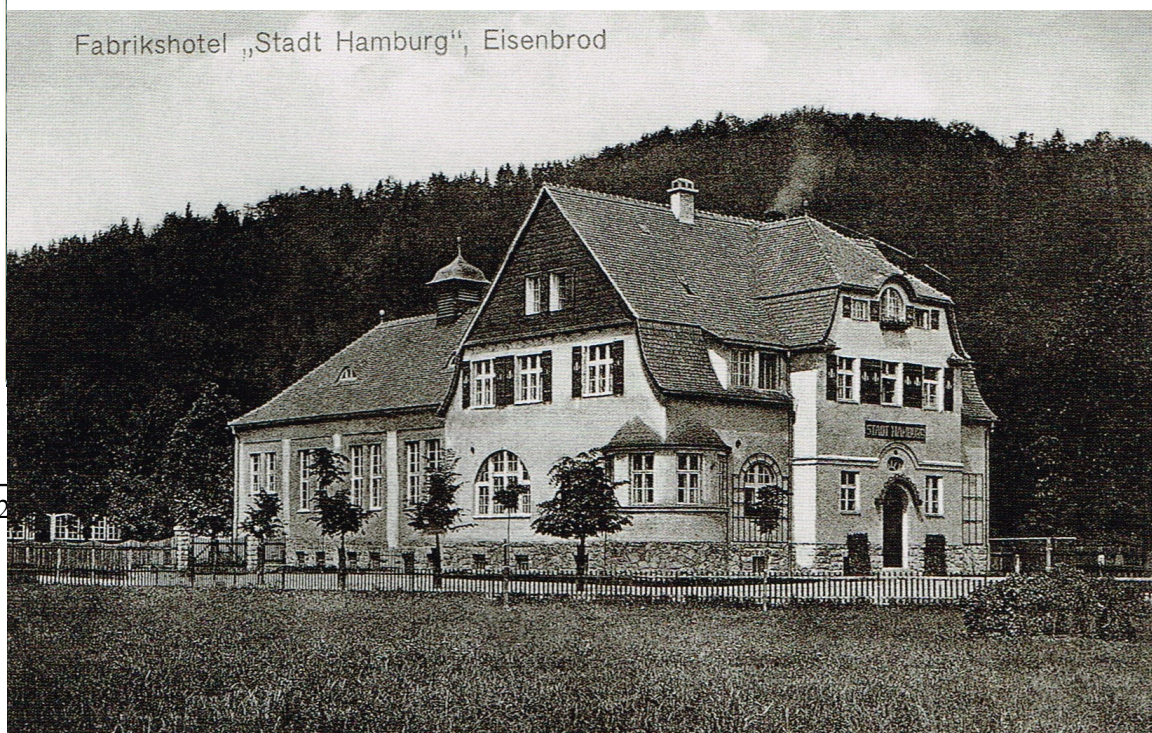
3. Ilustrace: Přádělna – vpravo ubytovny se školou.

Snímek vpravo - bývalý hostinec „U Města Hamburg“, rok 1902

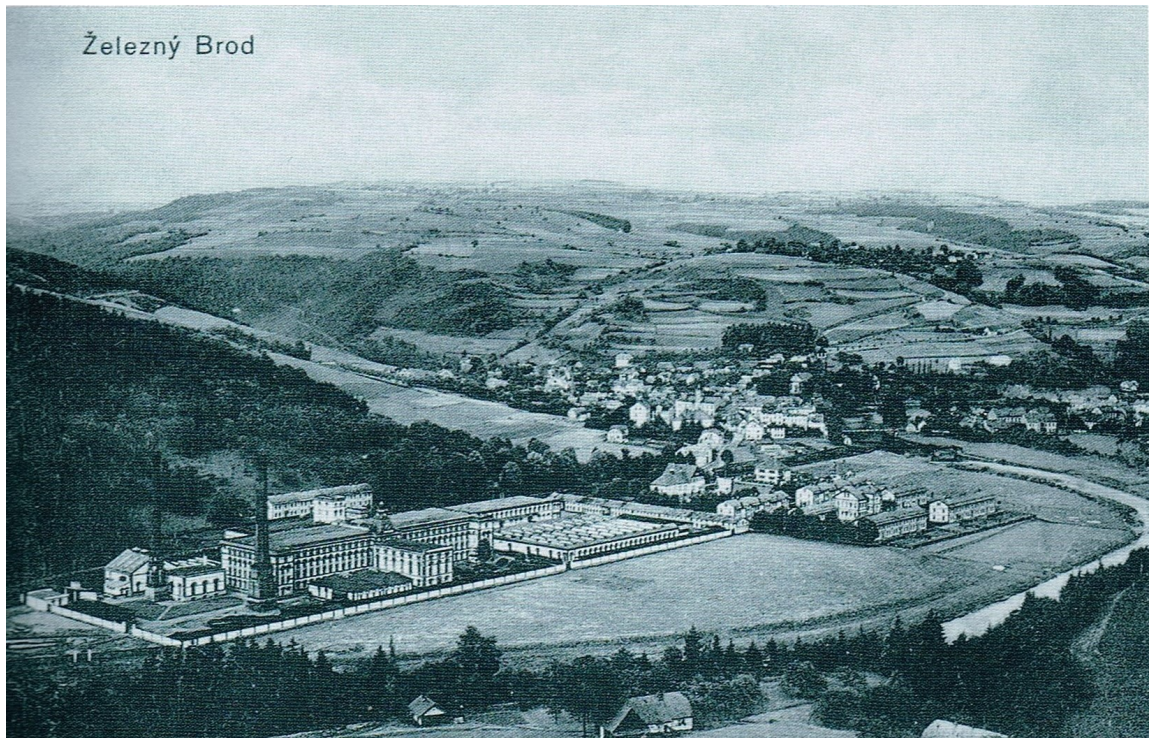
248

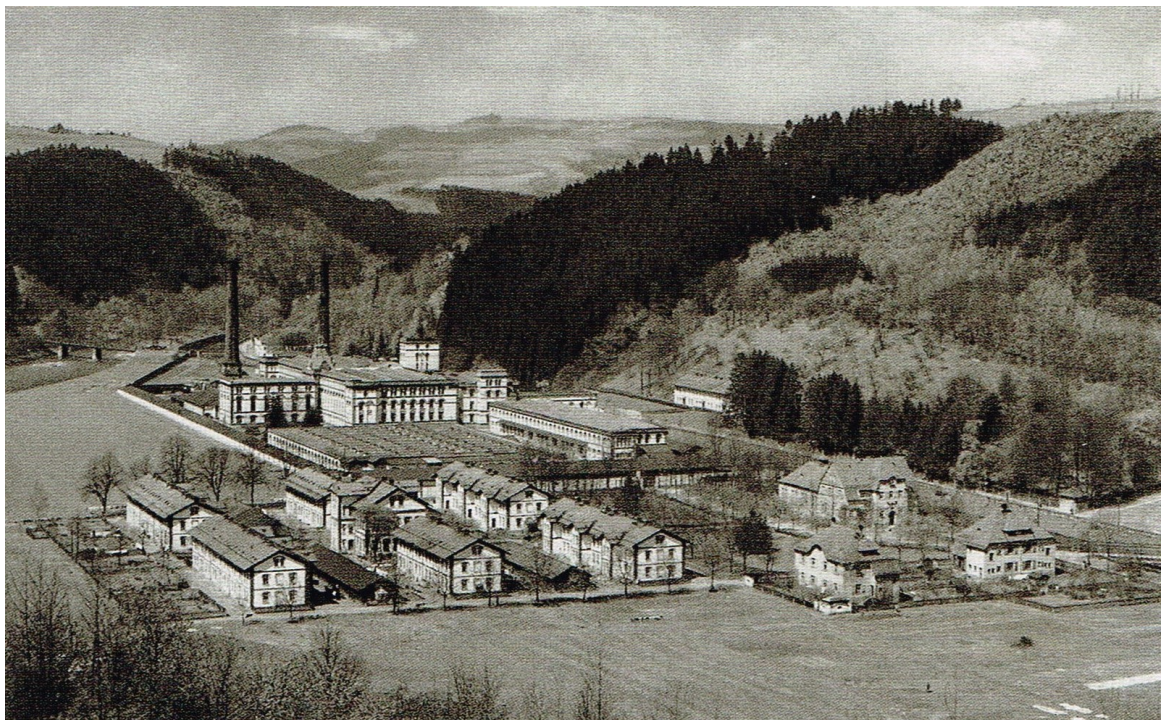
Fabrikshotel „Stadt Hamburg“, Eisenbrod

6. Ilustrace: Hotel "Město Hamburg", rok 1912

7. Ilustrace: Pohled od Vrátny, rok 1925

8. Ilustrace: Areál přádelny s obytnou kolonií, školou (vlevo), hotelem (vpravo) a panským domem (vzadu), rok 1930

9. Ilustrace: Ilustrace školní kroniky 1943